

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2014

№ 3

M Ü N D Ə R İ C A T

SƏRƏNCAM

Nəbi Xəzrinin 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 2

TƏBRİK

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə 3

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

S. Hasənova – Azərbaycan sintaksisinin bəzi problemləri 4

Ş. Bədəlov – Xətai yaradıcılığında təlimi və rəmzlər 7

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:
TƏDRİS METODİKASI VƏ İŞ TƏCRÜBƏSİ

O. Abbasov – Dərsdinləməyə yeni münasibət 13

A. Mustafayeva – Nəsr əsərlərinin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi 19

R. Zeynalova – İsa Hüseynovun “Zəhər” hekayəsinin tədrisi 27

G. Piriyyəva – Şagirdlərdə tənqidi təfəkkürün inkişafı 30

E. Maqsudov – Şagirdlərin qəzəllər vasitəsilə qrammatik bilik, bacarıq və vərdislərə
yiyələndirilməsi 33

Y. Aslanov – Pedaqoji ideyalardan istifadə ədəbiyyat təlimində mühüm vasitə
kimi 39

F. Yusifov – Ali məktəbdə “Ədəbiyyat tədrisinin təşkili: planlaşdırma, metodik iş və
ədəbiyyat kabinetini” mövzusunun tədrisi 43

G. Bəşirova, V. Qurbanov – Nətiqlikdə başlıca amillər 50

M. Soltanov – Xüsusi isimlərin öyrədilməsində aşiq yaradıcılığında işlənən onomastik
vahidlərdən istifadə 54

F. Əsgərli – Uşaq ədəbiyyatı və onun tədrisi problemləri 61

POLEMİKA

M. Məhəmmədi – “Xosrov və Şirin” romandır 66

MÜƏLLİM YETİRMƏSİNİN GÖZÜNDƏ

N. Nəzərli – Ədəbiyyat müəllimimi sevməyə bilməzdim 74

XƏBƏR – SERVIS

Ədəbi aləmdə 77

Xarici ölkələrdə 78

Yeni nəşrlər 79

NƏBİ XƏZRİNİN 90 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı

2014-cü ilin dekabr ayında Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi, ictimai xadim, SSRİ və Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatları laureatı, xalq şairi Nəbi Xəzrinin (Nəbi Ələkbər oğlu Babayevin) anadan olmasının 90 illiyi tamam olur.

Nəbi Xəzri bədii söz sənətini yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirib onun imkanlarını genişləndirmişdir. Şairin humanist dəyərləri poetik-fəlsəfi mənalandırma gücü, dərin lirizmi, vətəndaşlıq qayəsi və milli koloriti ilə seçilən yaradıcılığı gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində böyük rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və xalq şairi Nəbi Xəzrinin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında təqdirəlayiq xidmətlərini nəzərə alaraq **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, xalq şairi Nəbi Xəzrinin 90 illik yubileyinə dair tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 25 iyun 2014-cü il.

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNƏ

Sizi – bütün Azərbaycan yazıçı, şair və ədəbiyyatşünaslarını Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 80 illik yubileyi münasibətilə səmimi-qəlbdən təbrik edir, hamınıza cansağlığı, xoşbəxtlik və yaradıcılığınızda uğurlar arzulayıram.

Tarix boyu Azərbaycan xalqı əcdadlarımızdan qalmış ənənəyə sadıq olaraq qələm əhlinə böyük ehtiram bəsləmiş, şeiri, sənəti yüksək qiymətləndirmişdir. Yazıçı və şairlərimiz ictimai fikrin formalaşdırılmasında daim həlledici rol oynayan söz sahibi kimi cəmiyyətimizdə böyük nüfuzə malikdirlər. Müstəqilliyimizin əldə olunmasında və möhkəmləndirilməsində onların xidmətləri danılmazdır. Xalqın şüurunda azadlıq hisslərinin yaşadılmasında, daha da dirçəldilməsində yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığının gücü ölçüyəgəlməzdir. Onlar heç kəsin dilinə belə gətirməyə cürət etmədiyi bir vaxtda müstəqillik və azadlıq ideyalarının carçısı olmaqla dərin məhəbbət və rəğbət qazanmışlar.

Tariximizin bütün dövrlərində, hətta repressiyaların tüğyan etdiyi zamanda yazıçılarımız öz əsərləri, mətbu orqanları, ictimai fəaliyyətləri və şəxsiyyətləri ilə azərbaycançılıq məfkurəsinin bərqərar olmasında, milli ruhun qorunmasında heç nədən çəkinmədən, əsl vətəndaşlıq mövqeyi tutaraq ən yüksək ideallara sadıq qalmışlar. Azərbaycan dilinin saflığının saxlanılması və inkişafında da yazıçıların rolu təqdirəlayiqdir.

Qloballaşma şəraitində Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında duran problemlər olduqca mürəkkəb və genişmiqyaslıdır.

Əminəm ki, onların öhdəsindən siz layiqincə gələcəksiniz. İlk növbədə ona görə ki, sizin başlıca amalınız ölkəmizin çiçəklənən, inkişaf edən, firavan, qüdrətli bir dövlətə çevrilməsidir. Ümidvaram ki, müstəqilliyimizi göz bəbəyi kimi qoruyan, özünü vətənin azadlığı və ərəzi bütövlüyü naminə fəda etməyə hər an hazır olan, müasir təfəkkür tərzinə malik sağlam əqidəli nəslin yetişdirilməsi daim sizin əsərlərinizin əsas qayəsi olacaqdır.

İnanıram ki, siz yeni-yeni əsərlərlə oxucularımızı sevindirəcək, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı naminə səylərinizi əsirgəməyəcəksiniz.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 17 iyun 2014-cü il.

AZƏRBAYCAN SİNTAKSİSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Sədaqət HƏSƏNOVA,

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar müəllim

Açar sözlər: qrammatika, morfologiya, sintaksis, söz-cümlə, söz-xəbər.

Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının əsasını XIX yüzillikdə Mirzə Kazım bəy qoysa da, XX yüzillikdə həmin mövzuda çox qiymətli və elmi-nəzəri baxımdan səviyyəli əsərlər yazılmış, dilimizin morfologiya və sintaksisi haqqındakı fikirlərə xeyli dərəcədə aydınlıq gətirilmişdir. Hazırda tədris məqsədilə həmin ədəbiyyatlar əsas qaynaq hesab edilir, fənn proqramlarının tələb etdiyi mövzular, əsasən, sözügedən kitablardakı elmi məlumatlara söykənərək öyrədilir və öyrənilir. XX yüzillikdə Azərbaycan dilinin qrammatikasına, xüsusilə də onun sintaksis bölməsinə aid yazılmış elmi-nəzəri əsərlər indi də öz əhəmiyyətini itirməmiş, əksinə, sintaktik növzularla bağlı yeni əsərlərin meydana çıxmasında onlar çox dəyərli qaynaq hesab edilir. Lakin sintaksisdə elə terminlər vardır ki, onların adı ifadə etdiyi mövzunun məzmununu düzgün ifadə edə bilmir və bu bir sıra çətinliklərə səbəb olur. Bu baxımdan, "söz-xəbər" terminini ömək göstərmək olar.

Məlumdur ki, "söz-xəbər" termini bir sıra ismi xəbərlərə aid edilir (məsələn: *vardır, var, yoxdur, lazımdır, gərəkdir, mümkündür, bəsdir*). Maraqlı və mübahisəlidir ki, nə üçün onlara "söz-xəbər" adı verilib? Məgər başqa xəbərlər sözdən ibarət deyil? Doğrudur, "söz-xəbər" adı verilən həmin xəbərlər yalnız sözlə ifadə olunur, yəni onlar quruluş baxımından sadə olur, çünki dilimizdə söz birləşməsi ilə ifadə edilən "söz-xəbər" yoxdur. Əgər bu cəhətinə görə onlar "söz-xəbər" adlanırsa, o zaman digər quruluş baxımından sadə ismi və fəli xəbərlərə nə ad verək? Məsələn: *gözəldir, istidir, bayramdır, gəldim, oxuyuram, bilmişəm, alaram, gözəlayəcəyəm* və s. Bu xəbərlərin hamısı sözlə ifadə olunmuşdur. Deməli, təkcə sözlə ifadə edildiyinə görə "söz-xəbər" hesab edilən xəbərlərə həmin adı vermək məntiqə uyğun deyil. Və nəinki xəbər, bütün cümlə üzvlərinin formalaşmasında sözlər iştirak edir. Əgər "bəsdir" xəbərinə "söz-xəbər" deyiriksə, nəyə görə "səhərdir" xəbərinə "söz-xəbər" deməyə? Və ya nəyə görə və hansı məntiqlə "söz-xəbər" ola bilər, lakin "söz-mübtəda", "söz-təyin", "söz-tamamlıq", "söz-zərflik" ola bilməz? Axı onların hamısı sözdən yaranıb. Bu problemlər həmin terminə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Ona görə də "söz-xəbər" termininin yeniləşməsinə, dəyişdirilməsinə ehtiyac duyulur. Çağdaş qrammatiklər bu məsələyə münasibət bildirsələr, çox əhəmiyyətli olar və bu, Azərbaycan dilinin qrammatikası elminə həm aydınlıq gətirər, həm də bir sıra digər problemlərin yada düşməsinə və aradan qaldırılmasına kömək edər. 1959-cu ildə Bakıda Azərbaycan Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı tərəfindən çap olunan "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis" və qrammatikanın sintaksis bölməsi ilə bağlı mövzuları əks etdirən 1981-ci ildə "Elm" nəşriyyatı tərəfindən çap olunan "Müasir Azərbaycan dili" adlı kitabda "söz-xəbər" termini ilə bağlı fikir və məlumatlar yoxdur. Sonrakı dövrlərin qrammatika kitablarında isə bu terminlə bağlı bir sıra məsələlərdən danışılmış, "söz-

xəbər"lə əlaqədar bəzi məlumatlar verilmişdir. Həmin əsərlərin müəllifləri bu barədə çox qiymətli fikir söyləsələr də, termin özünü doğrultmur.

Yəqin ki, "söz-xəbər" termininin düzgün olmaması məsələsinə münasibət göstərən və aydınlıq gətirmək istəyənlər olacaqdır. Bəlkə də onlar bu məsələ haqqında daha gözəl, daha məntiqli və yerinə düşən fikirlər irəli sürəcəklər. Bəlkə də "bela deyiblər, belə də qalsın" fikrinin daşıyıcıları kimi heç bir münasibət göstərməyəcəklər. Lakin qarışıq məsələlərin aydınlaşdırılmasına çalışmaq elmi aydınlıq və uğurlara səbəb olur. Ona görə də bu sahə ilə məşğul olanların fikir və məsləhətlərinə ehtiyac vardır. Hər bir elmdə dəqiqliyin və məntiqin gözlənilməsinin böyük rolu vardır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında "söz-xəbər" adlanan xəbərlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların suala cavab verməməsi ilə bağlıdır. Fikrimizcə, həmin xəbərlərin "suala cavab verməyən xəbər" və ya "sualı olmayan xəbər" adı altında öyrədilməsi və öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur. Belə ki, xəbərlərin iki qrupa ayrılaraq öyrədilməsi və öyrənilməsi tədris işini asanlaşdırır və mövzu haqqında daha mükəmməl məlumat verir.

1. Suala cavab verən (və ya sualı olan) xəbər
2. Suala cavab verməyən (və ya sualı olmayan) xəbər

Bu, hələlik bir fikirdir. Yəqin ki, bu fikrin ortaya atılması bəzi sintaktik məsələlərə aydınlıq gətirəcəkdir və bu haqda maraqlı fikirlər meydana çıxacaqdır. Lakin bir daha tam məsuliyyətlə demək lazımdır ki, "söz-xəbər" termini düzgün və dəqiq deyil.

Sintaksisdə diqqəti cəkmək üçün terminlərdən biri də "söz-cümlə" terminidir. Bu məsələnin də izahına və adının düzgünlüyü məsələsinin həllinə ehtiyacımız vardır.

Dilimizdəki bəzi cümlələr dilçilər tərəfindən "söz-cümlə" adlandırılırsa da, onların aid olduqları cümlə haqqında bu termini işlətmək yerinə düşür. Nəçə ki, bütün cümlə üzvləri sözlərdən təşkil edilir, eləcə də, həmin cümlə üzvlərinin birliyi olan cümlələr haqqında da bunu demək mümkündür. Yəni cümlələr də sözlər və sözlərin birləşməsindən yaranır. Söz leksik vahiddir, cümlə isə qrammatik vahiddir. Bu anlamda, "söz" və "cümlə" terminlərinin birləşdirilərək sintaktik bir anlayışın ifadəçisi kimi qiymətləndirilməsi elmin, xüsusilə də mövzunun düzgünlük və dəqiqliyinə xələl gətirir.

Qrammatika kitablarında "söz-cümlə" haqqında aşağıdakı fikirlər vardır:

— "Dildə elə sözlər var ki, izahedici sözlər qəbul etmədən, müxtəlif növlü cümlələri əvəz edir. Bunları "cümlə əvəzləri" də adlandırmaq olar. Belələri cümlə üzvlərinə ayrılmadığından, üzvlənməyən cümlələr sırasına daxildir" (2, 231).

— "Bunlar, adından göründüyü kimi, müəyyən sözlərdən ibarət olur. Söz-cümlələr sual, yaxud nida intonasiası ilə deyilir. Belə hallarda söz nominativ vəzifədən məhrum olub, bütöv bir cümləyə çevrilir. Deməli, təktərkiibli cümlələrin də bu növünü cümləyə çevirən mətn, intonasiasıdır. Bu qəbil cümlələr fikrin daha konkret ifadəsinə xidmət edir" (1, 284).

Əslində, dilimizdə üzvlənməyən cümlə sırası yoxdur, yəni belə cümlə elə bir cürdür, onun başqa növü yoxdur. Ona görə də üzvlənməyən cümlələrin sırasından danışmaq olmaz. Dildə ya üzvlənən (cümlə üzvlərinə ayrılan), ya da üzvlənməyən (cümlə üzvlərinə ayrılmayan) cümlələr var. Üzvlənməyən cümlələr isə "söz-cümlə" adlandırılan cümlələrdir. Onların intonasiasına gəlincə, demək lazımdır ki, belə cümlələr təkcə sual və ya nida intonasiası ilə deyilmir, onlar adi intonasiasıya da malikdir. Məsələn:

— Kitabları yerinə yığmaq lazımdır.

— Bəli.

Yuxarıdakı "Bəli" "söz-cümlə" hesab edilir və nəqli cümlələrə xas olan adi intonasiyaya malikdir.

Məlumdur ki, "təktərkibli cümlə" termini ilə ifadə edilən cümlələr ya xəbər, ya da mübtədə əsasında formalaşan cümlələrdir. Yəni dilimizdə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə, ümumi şəxslə cümlə, şəxssiz cümlə və adlıq cümlə belə cümlələrdir. "Söz-cümlə" deyilən cümləni həmin qrupdan olan cümlələrlə qarışdırmaq olmaz. Çünki "təktərkibli" adlanan cümlələr cümlə üzvlərinə görə təhlil edilə bilər. Söz-cümlələr isə belə bir xüsusiyyətdən məhrumdur. Ona görə də onları təktərkibli cümlə hesab etmək düzgün deyil. Deməli, "söz-cümlə"nin həmin aid edildiyi cümlə növü, həm də adı yanlışdır.

"Söz-cümlə" adlandırılan cümlələrin digər cümlələrdən əsas fərqi odur ki, onlar ancaq köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunurlar və belə cümlələrin ifadə vasitələri üç qrupa ayrılır:

1. Ədat (bu məqsədlə, əsasən, təsdiq və inkar ədatları işlənir: Bəli, hə, xeyr, yox, heç).

2. Nida (Aha! Bəh-bəh! Ay aman! Vay-vay! Və s.).

3. Modal sözlər (Əlbəttə, şübhəsiz, bəlkə, bəlkə də, doğrudan). Bu məqsədlə, əsasən, təsdiq (fikrin dəqiqliyini bildirən) və güman-şübhə bildirən modal sözlər işlənir.

Deməli, dilimizdəki bütün cümlələr ifadə vasitəsinə görə iki qrupa ayrılır:

1. Əsas nitq hissələri ilə ifadə edilən cümlə.

2. Köməkçi nitq hissələri ilə ifadə edilən cümlə.

Fikrimizcə, "söz-cümlə" ikinci qrupa aid olduğundan onun "köməkçi nitq hissələri ilə ifadə edilən cümlə" adlandırılması daha məqsədəuyğundur. Yəni də tələsmək lazım deyil. Çünki ola bilər ki, mütəxəssislər daha uyğun termin və ya ifadənin işlənməsini məsləhət görsünlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Elm", 1981.
2. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 1959.
3. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Dördüncü hissə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.

XÜLASƏ

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN SİNTAKSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Məqalədə Azərbaycan dili qrammatikasının bəzi problemləri haqqında danışılır. Bu baxımdan, "söz-xəbər" və "söz-cümlə" məsələlərinə toxunulur. Onlar haqqında indiyə qədər deyilmiş fikirlərə yenilik gətirilir, mövzu ilə bağlı maraqlı və orijinal mülahizələr irəli sürülür.

SUMMARY

ABOUT SOME PROBLEMS OF MODERN AZERBAIJAN SYNTAX

It is stated about some problems of the Azerbaijani grammar in the article. From this point of view "word - predicate" and "word - sentence" issues are noted. New approaches are given to the mentioned conceptions about them till now, interesting and original view points related to the theme are put forward.

РЕЗЮМЕ

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СИНТАКСИСА

В статье говорится о некоторых проблемах грамматики Азербайджанского языка. С этой точки зрения рассматриваются вопросы «слово-сказуемое» и «слово-предложение». Приводятся новшества мысли, о них существующим до сих пор, выдвигаются интересные и оригинальные заключения, связанные с темой.

XƏTƏİ YARADICILIĞINDA TƏLMİH VƏ RƏMZLƏR

Şöhrət BƏDƏLOV,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

Açar sözlər: Quran, Xətai, poeziya, təsəvvüf.

Xətai yaradıcılığının təlmih və rəmzlər ezoterizmi özünün istinadlar səciyyəsinə görə "Qurani – Kərim" in müvafiq surə və ayələri ilə assosiativliyinə görə diqqəti cəlb edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, batini mərifət anlayışının təsəvvüf mənzərəsi şairin əksər şeirlərində özünün müvafiq təzahür formaları ilə nəzərə çarpa bilər. Xətəinin irfan məzmunlu şeirlərində hədis məzmunu ilə zikr olunan Veys – Qərini islam peyğəmbərini görmək üçün anasından şam namazına qədər icazə almaqla Məkkəyə gəlir, lakin anasına verdiyi vədəyə qədər peyğəmbər səfərdə olduğu üçün görüşə bilmədən geri qayıdır. Səfərdən dönən peyğəmbər əsabaya müraciətlə – Məkkədən behişt atının gəldiyini söyləyir. Məkkə sakinləri Veys – Qərininin peyğəmbəri ziyarət üçün təşrif buyurduğunu bildirlər. Hədisşünaslıqda və eləcə də islamiyyət tarixində vəfa, sədəqət və etibar əhli kimi Veys-Qərini ən çox zikr olunan əsabə olmaqla Xətai yaradıcılığında olduğu kimi, əksər təsəvvüf şairlərinin də poetik nümunələrində bu əxlaqi mündəricə ilə diqqəti cəlb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Veys – Qərini əxlaq və mərifət sahibi oımaqla özlüyündə ilahi qüdrətə təhkiyə etməklə övliyə səciyyəsi ilə özü özü üçün həm mürid, həm də mürşid batiniliyinə malik olmuşdur. Hətta, Xətai təqdimatında Veys-Qərini zöhddən təsəvvüfə keçid tarixiliyinə, sakini – aidiyyətinə görə də diqqəti cəlb edə bilər:

Şah Xətai imam Cəfər müxbiri,

Haqqın yaranıdır Veysülqərəni,

Haqqın xəzinəsindən gələn gövhəri,

Müştəri olmadan satmalı dəgil (2,16).

Ümumilikdə "Qurani – Kərim" qissələri Xətai yaradıcılığında həm rəmzi – təlmih, həm də süjet təqdimatları ilə diqqəti cəlb edə bilər. Bu baxımdan şairin irfani baxışlarında daha çox özünə yer alan "Yusif" surəsindən təzahürləri ilə nəzərə çarpan süjetlərdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu surə "Qurani – Kərim" in qissələr ənənəsinin tarixiliyinə və qissə məzmunlarının özündən əvvəlki müqəddəs kitablarla süjet qohumluğuna da itqadi baxımdan əsas verə bilər. Surənin yeddinci ayəsində bunu demək olar ki, tam tələffüzi və aydın irfani məntiqlə müşahidə etmək mümkündür: "And olsun ki, Yusif və qardaşlarının olayında soranlara neçə ibrətlər vardır. Qardaşlar: "Biz bir – birimizə bağlı bir topluluq olduğumuz halda, babamız Yusifi və qardaşını (Benyamini) daha çox sevir. Doğrusu babamız apaçı bir yanılma içindədir. Yusifi öldürün və ya onu izsiz bir yerə atın ki, babanız sizə qalsın (yəni tək sizin olsun); ondan sonra da

yaxşı kimsələr olursuz" dedilər. İçlərindən biri: Yusifi öldürməyin, onu bir quyunun dərinliklərinə buraxın. Böylə yaparsınız yolçulardan onu bulub alan olur dedi" (1,235).

Nəzərə almaq lazımdır ki, təsəvvüf poeziyasının arxiteplər simvolizmində Yusif həm gözəllik, həm sədaqət, həm məsumluq və eyni zamanda həsrət və intizarın dözümlü əyvanı hesab edilir. Xətai yaradıcılığında Yusif obrazı məhz bu mərifət qavramlarının bədii – poetik təqdimatıdır:

*Çün sənin hüsnün misali – Yusifi – Kənanıdır,
Yüzünü hər kim ki, görməz yoxdur iman ona (2,31).*

Qeyd etmək lazımdır ki, təsəvvüf poeziyasının özünəməxsus epitetlər, rəmzlər simvolikası, ümumilikdə bədii ifadə vasitələri "Qurani – Kərim" ezoterikasının batiniliyətindən təzahürləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada "Qisseyi – Yusif" mərifətini Xətai epoxasından öncə və sonrakı mərhələlərdə də Azərbaycan klassik poeziyasında müşahidə etmək mümkündür:

*Kənanı Yusifin ləbi – şirini buldum uş,
Fikr eylə kim, nə tingi – şəkərbərə düşmüşəm (4,147).*

Füzuli poeziyasının mərifət anlayışının zənginliyində isə hətta, qissənin nağıl elementlərinin mənzərəsi də öz bədii poetizmini əhatə edə bilər:

*Bir qul oğlanı könül mülkünə sultan etdim,
Misr idi, padşahın Yusifi – Kənan etdim (5,232).*

Və eləcə də Nəbatinin təsəvvüf dünyagörüşündə "Yusif qissəsi" öz mərifət qavramları ilə diqqəti cəlb edə bilər:

*Mərhəbə, nami – xuda qüdrəti – yəzdənə baxın,
Deyəsən, Misrə bu gün Yusifi – Kənan gəldi (6,129).*

Əslində, qissə və hədislərə istinadın özündə müəyyən bir mərifət təzahürü, yaxud, hal və məqamlarla eşq anlayışlarının mərhələ səciyyəsi öz əksini tapması ilə əhatə dairəsinə olmalıdır. Lakin, bu zaman nəzm özünün ibarə, ifadə, irfani məntiqinə və eləcə də təsəvvüf mündəricəsinə görə "Qurani-Kərim" assosiativliyindən əlahiddə və yaxud ziyadə səciyyəyə yol verməməlidir. Bu istiqamətdə elmi araşdırmaları ilə diqqəti cəlb edən Türkiyə alimi H.K.Yılmazın fikirləri irfanşünaslıqda bu cəhətlərə nəzəri elmi baxış səciyyəsinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: "Hal sahibi və könül əhli kimsələrin də durumlarına və bilgilərinə görə çıxarıqları bir sıra hökmlər vardır. Onlar Quran və hədisin zahirindən batini mənalara, hikmət və sirlər çıxarmışlar... zahir əhlinin görüş ayrılığı, yanlış və xətalı hökmə aparmasına qarşı batini əhli mövzusunda fərqlilik yanlışlığa aparmaz. Çünki batin elmi fəzilətlər, gözəlliklər, ucalıqlar, hallar, əxlaq, məqamlar və dərəcələr deməkdir" (7,111).

Xətai yaradıcılığında qissə və hədislər mövzusunun daha geniş əhatəsi Süleyman peyğəmbərlə əlaqəli dini süjetlə təfərrüatı ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli xalqların həm klassik yazılı ədəbiyyatında, həm də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində Süleyman peyğəmbərin adının daha çox zikr olunması diqqəti cəlb edir. Təbii ki, Xətai kimi klassiklərin milli yaddaşa bağlı yaradıcılığında ənənədən gələn prinsiplər məhz bu istiqamətdə geniş əhatəyə malikdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Süleyman peyğəmbərlə bağlı qissə, hədis və ya folklorlaşmış süjetlərdə nağıl və dastan elementləri daha çox üstünlük

təşkil edir. Bu səciyyəvi prinsiplər Xətai yaradıcılığında həm irfani mərifət anlayışının, həm də "Qurani – Kərim" ezoterikasının ümumi düşüncə tərzini əhatəsində diqqəti cəlb edir:

*Asitanın xakini vermən cəmi ələmə,
Hər ayağın torpağı mülki – Süleymandır mana.*

*Ta cəmalın müşəfəfin gördüm, əya nuri – ilah,
Zikri – eşqin dildə daim, virdi – Qurandır mana. (2,36)*

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan nağıllarının hədislərlə sintezdə müstəzəkliyi daha çox Süleyman peyğəmbərlə bağlı olan hədislərlə ilgilərinə görə diqqəti cəlb edir. Bu xüsusiyyət Süleyman peyğəmbərin həm də padşahlığı ilə ilgilili olan təfərrüatlarla qaynaqlanması ilə bağlıdır. Bu padşahlığın əsrari – rəmzləri bərdə bir sıra qədim mənbələr bəhs etmişdir ki, bunlardan ən etibarlı olanı Sələbinin "Qisasul – Ənbiya" əsərini göstərmək olar. Sələbi bu əsərində Süleyman peyğəmbər əyyamının mərifət səciyyəsinə təqdim etməklə yazır: "O (Süleyman) bir yerə hərbi yürüş etmək istərkən əsgərlərinə taxtaları yan-yanı düzüb bərkətməyi, sonra da üzərində öz taxtını qurmağı əmr edərdi. Süleymanın insanlardan və heyvanlardan ibarət bütün qoşunları taxtın üzərində yerləşdikdən sonra qasırga Süleymanın əmri ilə taxtın altına girib onu aparar və külək səhərdən günortayaqəd bir aylıq, günortadan axşamadaq də bir aylıq yol qət edərdi. Süleymanı istədiyi yerə çatdırardı. Necə ki Allah-Təala demişdir: "Süleymana küləyi ram etdi". O, (külək) səhərdən günortaya qədər bir aylıq yol, günortadan axşama qədər də bir aylıq yol gedərdi" (11,131).

"Qisasul – Ənbiya" məzmunundan alınan ezoterizm səciyyəsinin bədii – poetik əksi Xətai qəzəlində tam aydınlığı ilə öz əksini tapa bilmişdir:

*Sidqilən bel bağlamış, durmuş fütühi rəzm üçün,
Qazilər yanında anın ləşgəri nishətlidir.*

*Hövzi – cənnətdir cəvahirədən tokülmüş rövzədən,
Səlsəbil içində əbi – kövsəri nishətlidir.*

*Yoxsa doğmuş arədə bir afitəbi – şəmi – həzm,
Çeşmə – mərdumanə hər su müştəri nishətlidir. (2,105)*

Beytlərin təsəvvüf anlayışına diqqət edildikdə "Qisasul – Ənbiya" məzmununda ram edilən küləyin vaxt bölgüləri ibadət zaman ayrıntıları ilə üst – üstə düşməsi baxımından da nəzəri cəlb edə bilər. Bu qəzəlin irfani poetik obrazlarındakı rəmzlər sistemi klassik təsəvvüf poeziyasının simvollar əhatəsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, "əngüştər" – üzük ilahi kökmə Süleyman peyğəmbərə itaət xidmətdə əyağ – bədə nisbəti ilə də görüntüyə gələ bilməsi ilə də nəzəri cəlb edə bilər:

*Təxti – simin üstə oturmuş Süleyman hökm üçün,
Əldə bir zərrin əyağ əngüştəri nishətlidir.*

*Hər tərəfdən görünür yüzündə yüzlü surəti,
Filməsəl aqıncı – İsgəndəri nishətlidir. (2,105)*

Qeyd etmək lazımdır ki, Xətəinin bu beytlərindəki "əngüştər" və eyni zamanda rəmzi anlamı ilə "ayineyi – İsgəndər" anlayışları əslində, Şərq poeziyasında, eləcə də klassik Azərbaycan poeziyasında özünün geniş işlək siferası ilə diqqəti cəlb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, irfani poetikanın tələbləri baxımından "Qurani – Kərim" məzmunu ilə bağlı olan təlim və rəmzlər özündə həm tarixiliyi, həm də hədis və qissə zənginliyini ehtiva edə bilər. "Əngüştər" – üzük ezoterikasının Süleyman peyğəmbərlə bağlı hədis və qissələrdəki anlamları təsəvvüf elmi ədəbiyyatında özünün geniş analitikası ilə diqqəti cəlb edə bilər: "Süleyman və onun sehri üzüyü" mövzusunda bir neçə təlim: İlk öncə adı çəkilən rəvayət haqqında kiçik məlumat: möhtəşəm Süleyman peyğəmbərin qəşində "Allah" yazısı (sözü. – Ş.B.) olan üzüyü vardı və elə Süleymanın möhtəşəmliyi də əsasən bu üzüklə bağlı idi. Üzük onun barmağında olanda o, Yer in də, göyün də hakimi məqamına ucalırdı – bütün cansızlar və canlılar – insanlar, divlər pərilər, quşlar və heyvanlar onun fərmanı altında idilər. Qızadan bir gün o üzük bir div tərəfindən oğurlanırdı və bununla Süleyman öz möhtəşəmliyini itirirdi. Süleyman özü həmin üzüyün dəryadan tutduğu bir balığı bişirmək üçün yararkən onun mədəsində aşkar edirdi və o, keçmiş möhtəşəmliyini geri qaytarırdı" (8,136).

Nəzərə almaq lazımdır ki, Xətəi yaradıcılığında Süleyman peyğəmbərlə bağlı olan misra və beytlərdə bütün təlim və rəmzlər sistemi bu peyğəmbərin təsəvvüf çevrəmindən mərifət qavramlarını tam əhatəsi ilə özündə ehtiva edə bilər. Əlbəttə, təsəvvüf poetikası zaman – zaman öz zənginliyini və irfani mətləblər əhatəsini "Qurani – Kərim" in surə və ayələrindən iqtibas etdiyi üçün klassik poeziyanın bu mərifət sırasında yer tutan şairləri müvafiq ezoterizm mündəricəsinin tam əhatəsində olan qissə və hədislərdəki təlim və rəmzlər sisteminin bədii – poetik təqdimatına əsaslanmalı idilər. Tədqiqat işimizin iqtibaslar kontekstindəki bir sıra mərhələ prinsiplərində bəlli olan istiqamətlər göstərir ki, Xətəi yaradıcılığında hədis və qissələrdən bəhrələnmə müvafiq mərifət dərəcələri ilə səciyyəvidir. Bu mənada Xətəi şeirlərində Süleyman peyğəmbərlə bağlı təlim və rəmzlər konkret olaraq "Qurani – Kərim" in "Əl – Nəml", "Sad", "Əl – Ənbiya" və "Səba" surələrinin müvafiq ayələrindəki mərifət qavramlarının sintez təzahürləri ilə diqqəti cəlb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təsəvvüf poeziyasında bu xüsusiyyətlər mütləq mənada ilahi eşqin emanasiya (vücuti – küldən şüalanma) səciyyəsinə öz əhatəsini tapır. Bu baxımdan Xətəi yaradıcılığında Süleyman peyğəmbərlə bağlı hədis və qissələrdə irfan motivləri ilə zəngin olan kifayət qədər beyt və misraların mərifət dərəcəsini müşahidə etmək mümkündür:

*Ey Süleymani – zəmanə aşiqin sor halım,
Kim qapında mur nisbət payımalındır sənin (2,274).*

və ya:

*Bir muri xəstənin ki, qapında məqamı var,
Mən ol məqamə mülki – Süleyman desəm yer.*

Buldu Xətəi zikri – cəmalında nuri – həq,

Səhni – ruxini səfheyi – Quran desəm yeri (2,365).

Gətirdiyimiz nümunələrin hər birində "Qurani – Kərim" in müvafiq surə və ayələrinin təsir dairəsi açıq – aydın nəzərə çarpır. Belə ki, "muri – xəstənin" məqam savabı, "səhni – rux" ezoterizminin sufizm anlamları bu mənada geniş əhatə dairəsinə malikdir: "Süleymanın cinlərdən, insanlardan və quşlardan mütəşəkkil olan ordusu toplandı. Hamısı toplu olaraq gedirdilər. Sonunda qarışqaların olduğu vadiyə gəldiklərində bir qarışqa: "Ey qarışqalar, yuvalarınıza girin, Süleyman və ordusu fərqlənərmədən sizi əzməsin" dedi. Süleyman onun sözüə xəfifcə güldü və: "Rəbbim! Mənə və ana babama verdiyin nemətə şükrdə xoşnud olacaq işi etməkdə məni müvəffəq qıl" (1,377).

Nümunələrdə və eləcə də müqəddəs kitabın surə ayələrindən aydın görüldüyü kimi Xətəi şeirlərində "Qurani – Kərim" in müvafiq təlim və rəmzləri şairin yaradıcılığında məxsusi sistem təzahürləri ilə özünün səciyyəvi irfan qavramlarını ehtiva edə bilər. Bu mənada Azərbaycan divan ədəbiyyatında təlim və rəmzlərdən bəhrələnmənin müvafiq bədii – poetik təfəkkür sistemi mövcud olmuşdur. Ənənəyə əsaslanan bu poetik mündəricə milli səciyyə təzahürləri ilə təsəvvüf ədəbiyyatının müvafiq düşüncə tərzinə çevrilməklə, ümumilikdə musiqi və rəssamlığın özündə belə təsirsiz qalmamışdır. Bu zaman islami idrakın bədii pafosu ilə diqqəti cəlb edən elementlər yalnız süjet effekti ilə deyil, eyni zamanda rənglər simvolizminin əhatəsini də çevrəyə bilirdi. Bu zaman ilahi adların həm memarlıq, həm də rənglər anlamının xəttatlıq vəhdətində müəyyən irfani səciyyəli pafos xüsusi ilə nəzəri cəlb edirdi: "Darül – İrşadın bina birləşmələrində "Allah – Allah" adını daşıyan Şeyx Sofi türbəsinin günbəzi və Şah İsmayıl məqbərəsinin əlvan kaşılı, bəzəkli haşiyələrlə çevrələnmiş naxışlı günbəzi, tikintilərin tam bütövlük uyurluğuna, uyğunluq və bitkinlik ansamblına gözəllik və qüdsiyyət nuru saçır... firuzeyi – yamyaşıl kaşı ilə kufi xəttinin yazısı ilə həndəsi fiqurlar tək verilən "Allah" sözü, biri – birinə sökənlikli, yatımlı birliyin, uyurluğun, simmetriyaya bağlılığın dəqiq ölçüləri ilə, yaraşlıq ornamentlər, inam artıran eyhamlı, rəmzi naxışlar tək işlənmişdir" (9,39).

Qeyd etmək lazımdır ki, "Qurani-Kərim" in müvafiq surə və ayələrinin batini mənə çalarlarına bağlı olan hədis və qissələrin məzmun əhatəsinə yaxın olan rəvayətlər də mövcuddur. Bu rəvayətlərin qissə və hədislərdən daha qədim olmalarına yönəli ehtimallar da hədisşünaslıq tarixində diqqəti cəlb edə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin rəvayətlərin hədis və qissələrlə məzmun yaxınlığına baxmayaraq, bu rəvayətlərdəki nağıl ünsürləri dini – folklor səciyyəsi ilə nəzərə çarpır. Xətəinin Süleyman peyğəmbərlə bağlı hədislərdən intişar etmiş süjetlərdən bəhs edən beytlərində bu xüsusiyyətləri müşahidə etmək mümkündür:

*Şol rəqibi – divi gör kim, kuyinə hök eyləmiş,
Söylə kim, qəsd eylər ol mülki – Süleyman üstünə.*

*Bu Xətəi, yüzün üstə züfünü görgəç dedi:
Zülməti görün, düşübdür abi – heyvan üstünə! (2,319).*

Hədis və qissələrin "qan qohumluğu" ilə diqqəti cəlb edən müqəddəs kitabın surə və ayə süjetləriylə səsleşən dini rəvayətlərdən təzahürləri ilə Xətəi beytlərində özünə yer alan ezoterik mətləblər tam aydınlığı ilə nəzərə çarpa bilər.

Məşhur təfsirçi alim İbn Kəsirin "Hədislərlə "Qurani-Kərim" təfsirləri" adlı əsərində bu məsələnin aydınlığı tam əhatəsi ilə öz əksini tapa bilmişdir: "İbn Əbu Xatimin Süfyan İbn Uyeynədən, onun Əbu Sinandan, onun da Səid İbn Cübeyrdən rəvayətində o, şöyle anlatmış: "Hz. Süleyman üçün alt, yüz min kürsü endirilir, onu təqib edən kürsilərə insanların möminləri, onların arxalarına da cinlərin möminləri oturur. Quşlara əmr edilər ki, onları kölgələsin. Rüzgara əmr edilər ki, onu daşısın. Abdullah İbn Ubeyd İbn Umeyr deyir ki, Hz. Süleyman rüzgara əmr edər və rüzgar uca böyük bir dağ kimi toplanardı. Sonra taxtının gətirilməsini əmr edər və toplanan rüzgarın ən yüksək yerinə qonurdu... Daha sonra rüzgara əmr edər və rüzgar onu göyün altında ucalıqlara yüksəldərdi" (10,5357).

*İstər rəqib vəsli – dəhanın xəyalini,
Ol divi gör ki, mülki – Süleyman dilər yenə.*

*...Miskin Xətayi qapuna gəldi, inayət et,
Vəslin gədəsi vayeyi – ehsan dilər yenə (2,339).*

Nəzərə almaq lazımdır ki, irfanın mərifət qavramları istər hədis və qissələrdən, istərsə də təsəvvüf mədəniyyətinin əxlaq prinsiplərinin sistem mündəricəsindən bədii düşüncə tərzinə çevrilməklə öz model ornamentlərini təfəkkür hadisəsi kimi əhatə edə bildi.

ƏDƏBİYYAT

1. "Kurani – Kerim" ve türkce meal, Ankara, 1991.
2. Xətai. I c. Bakı, 1975.
3. Xətai. II c. Bakı, 1976.
4. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1973.
5. Füzuli. Əsərləri, Bakı, 1958.
6. Nəbatli. Əsərləri, Bakı, 1968.
7. Yılmaz H.K. İslam təsəvvüf, İstanbul, 1996.
8. Azadə R. Mövlana Cəlaləddin Rumi, Bakı, 2005.
9. Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətai'nin ömür yolu münəttərlərdə, Bakı, 1981.
10. İbn Kesir. Hədislərlə "Kurani – Kerim" təfsirləri. İstanbul, 2005.

РЕЗИЮМЕ

Талмих и символ в творчестве Хатаи

Традиционно в тасавуфской литературе использование талмих и символов основывается на коранские оглавления. Именно в этом смысле в творчестве Хатаи обращение к талмиху и символам часто встречается. Эти принципы ясно видны как в его стихах, так и в его крупных произведениях. С этой точки зрения, характерные стороны соизучить с древними источниками.

SUMMARY

Talhims and symbols in Khatai's literary activity

Historically holy "Koran" motives attract everybody's attention by its larger surroundings. Both talhims and symbols can surround definite religious incidents according to their usage circle.

From the point of view of expression of mystic way of thinking, this has got historic tradition both in Azerbaijan poetry and all eastern literature.

Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər: tədris metodikası, iş təcrübəsi

DƏRSDİNLƏMƏYƏ YENİ MÜNƏSİBƏT

Oqtay ABBASOV,
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Strategiya, dərsdinləmə, təhlil, dərsdinləmənin informasiya bankı.

Qoyulan problem "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın tələbləri baxımından təqdim olunacaq. Nə üçün? Dərs, onun dinlənilməsi və təhlili ilə Strategiyanın məqsədi, məqsəddən irəli gələn vəzifələr və tələblər arasında nə kimi əlaqə var? "Dərs" sözünün işlədilib-ışlədilməməsindən asılı olmayaraq, bu əlaqə birbaşadır. Strategiyanın məqsədini nəzərə çatdırmaq fikrimizi davam etdirək: "Strategiyanın məqsədi ölkədə səriştəli təhsilverənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infraqurata malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan təhsil sistemi yaratmaqdır. Azərbaycanın təhsil sistemi iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğun olmalıdır". (Bundan sonra Strategiyanın verilən fikirlər bu mənbəyə əsaslanacaq.

"Səriştəli təhsilverənlər" ifadəsi qaldırılan məsələni özündə dəqiq ehtiva edir: Səriştəli təhsilverənlər, yəni yaxşı müəllimlər anadan tələb olunan keyfiyyətlərlə doğulurlar. Onlar həmin keyfiyyətləri təhsil prosesində qazanırlar. Təhsilalma prosesi tədris müəssisəsinin əsas məqsədinə, səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qazanılması nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdislərlə bağlıdır. Bilik, bacarıq, vərdislər təlimin müxtəlif təşkil formaları vasitəsi ilə öyrədilir. Təlimin ən mühüm təşkil forması dərs olaraq qalır. Elmin, texnikanın inkişafı, öyrətmə prosesində istifadə olunan təlim texnologiyaları, innovativ metodlar, təlimin nəticəsinə təsir edir, onu yaxşılaşdırır. Bütövlükdə dərsin mahiyyəti dəyişmiş, o, klassik xüsusiyyətlərini saxlayır. Dərs nə qədər müasirliyi sevsə də, özündə müsbət ənənələri saxlayır. Dərsi yaxşı mənada konservativ proses adlandırmaq olar.

Dərsin tarixi həm qədimdir, həm də zəngin. Dərsin elmi strukturu məşhur pedaqoq Y. A. Komenski ilə bağlıdır. Lakin heç bir şisirtməyə yol vermədən və pedaqogika elminin yarandığı formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş Y. A. Komenskinin gəldiyi nəticələrə kölgə salmadan demək olar ki, Şərqlə dərsə elmi tərifi verilməyə də, o, öyrətmənin əsasında dayanmışdır. Elmə, elmin öyrənilməsinə, nəticələrindən insanların faydasına sərbəst olmasına həmişə yüksək qiymət verilmiş Azərbaycanda da dərsdən, onun öyrətmədəki imkanlarından istifadə diqqətdən yayınmayıb. Dünyaşöhrətli böyük

N.Gəncəvi əxilərin xeyriyyəçi hərəkəti ilə yaranmış, Əxi təşkilatının açdığı məktəbdə təhsil almışdır. Burada, şübhəsiz, dövrünün müəllimlərinin dərslərinin onun formalaşmasında, bir şəxsiyyət, şair, filosof, alim kimi bəşəriyyətin yaddaşında yaşamasında əvəzsiz xidməti olmuşdur. Bu cəhətdən akademik Rəfael Hüseynovun gəldiyi nəticələr diqqəti xüsusilə cəlb edir: Qətiyyətlə söyləmək olar ki, insanlığa yüzillərlə xidmət etmiş dərslər bundan sonra da təlim işində, pedaqoji prosesdə yerini saxlayacaq...

Hansı nəticəyə gəlmək olar? Strategiyanın ana xəttini ifadə edən məqsəd baxımından bu nəticəyə gəlmək olar ki, "səriştəli təhsilverənlərin" formalaşdırılması prosesinin böyük bir hissəsi dərslə bağlıdır. Əlbəttə, biz digər forma və vasitələrin əleyhinə deyilik. Təlimdənəknər tədbirlər, təlimin digər təşkili formaları, pedaqoji proses təhsilverənlərin hazırlığı prosesində müəyyən rol oynayır. Amma maraqlıdır ki, məsələn, pedaqoji təcrübədə tələbələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi daha çox onların təcrübə dövründə dedikləri sınaq və zaçot dərslərinin nəticələri nəzərə alınmaqla aparılır.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, konkret olaraq Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərinin səmərəsinin artırılması yolları daim diqqət mərkəzində olmalı, alimlər, metodistlər tərəfindən problem bütün çalarları ilə tədqiq olunmalıdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərinin nəticəyönümlü olmasına, şagirdlərin hərtərəfli şəkildə inkişaf etmələrinə daha ciddi təsir göstərməsində hansı yolu səmərəli hesab etmək mümkündür? Bu yollar çoxdur və onları bir-birinə qarşı qoymaq, birini digərindən üstün tutmaq dərslərin səmərəsinin artırılması ilə deyil, əksinə, azalması ilə nəticələnə bilər. Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, dərslərin nəticəyönümlü olmasında, Azərbaycan iqtisadiyyatının artan inkişafında insanların rölunun yüksəlməsində dərslərin dinlənilməsinin və təhlilinin əhəmiyyəti böyükdür.

Dərslərin dinlənilməsi ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Dərslərin dinlənilməsini məqsədəuyğun hesab etməyən fikirlər vardır. Bu fikirlər belə bir müddəyə istinad edir ki, heç kim istehlak edəcəyi məhsulu almazdan əvvəl həmin məhsulun necə, hansı şəraitdə, kimlər tərəfindən istehsal olunması ilə maraqlanmır: Məhsulun keyfiyyəti onu təmin edərsə, həmin məhsulu alır. Dərslərin dinlənilməsini ciddiyyə almayanlar dərslə deyil, dərslə yetişən adamlarla maraqlanmağı daha faydalı sayırlar. Digər qrup isə dərslərin dinlənilməsini dərslərin səmərəsinin artırılması baxımından məqbul bilir.

Dərslərin dinlənilməsi zəruridir, onun bütövlükdə pedaqoji prosesin nəticəsinin yaxşılaşdırılmasına təsiri var. Lakin qeyd edək ki, dərslərin dinlənilməsi müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatı, təhsil proqramları, dünyanın inkişaf etmiş təhsil sistemlərinə təhsilimizin cavab verməsinin bir tələb kimi qarşıya qoyulduğu indiki dövrdə dərslərin dinlənilməsi yeni mahiyyət kəsb etməkdədir. Dərslərin təkmilləşdirilməsinə, şəxsiyyətyönümlü olmasına xidmət etməlidir. Dərslərin dinlənilməsi xeyirxah məqsəd daşmalıdır. Müəllim dərslərin dinlənilməsinə insandan (insanlardan) nə isə öyrənəcəyinə əmin

olmalıdır. Bir sözlə, dərslərin təftiş xarakterli olmamalıdır. Strategiyanın "Strateji hədəflər və tədbirlər" bölməsində yazılır: "müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması üçün dövlət siyasətinin inkişafı" (1). Aydın ki, müəllim nüfuzunu qorxulu təftişlərlə artırmaq mümkün deyil. Müəllim daim cəmiyyətdən, insanlardan, işlədiyi tədris müəssisəsinin rəhbərliyindən, yuxarı təbə təşkilatlardan qayğı görməli, inanmalıdır ki, ehtiyac duyulan bütün məsələlərlə bağlı onlara müraciət edə bilər. Dərslərdə kiminsə iştirak etməsi müəllimin (həmçinin şagirdlərin) həyəcanına, tələsinə səbəb olmamalıdır. Müəllim dinlənilmiş dərslərin təhlilindən növbəti fəaliyyətinin daha keyfiyyətli alınması üçün faydalı nəşə eşidəcəyinə, öyrənəcəyinə əmin olmalıdır.

Dərslərin dinlənilməsinin və təhlilinin humanist xarakteri məsuliyyət hissinin azalması ilə nəticələnəməlidir. "...Dərslərin müzakirəsi çoxsahəli və çətindir. Deyilmiş tənqidi qeydlər tutarlı və elmi cəhətdən sanballı olmalıdır ki, müzakirə sözcüklüyə çevrilməsin. Tənqidi qeydlərin göstəriş halında verilməsi az faydalı olar" (2, səh.43). Bu qeydlər görülməli iş üçün məsuliyyət daşdığı, fəaliyyətinin nəticəsinin ictimai əhəmiyyətini müəllim bir an belə unutmamalıdır. Əks halda, dinlənilən dərslərin təhlilində söylənilən rəssional fikirlərə, faydalı təkliflərə əhəmiyyət verməyən, nöqsanları aradan qaldırmaq üçün səy göstərməyən müəllim məsuliyyət daşdığını dərk etməlidir.

Dərslər müəyyən məqsədlə dinlənilməlidir. Məqsəd əvvəlcədən dərslərin dinlənilən adamının (məktəb direktoru, metodbirləşmə rəhbəri və b.) özü üçün tam aydın olmalıdır. Konkret şəkildə qarşıya qoyulan hər bir məqsəd ümumi məqsəd kontekstindən ayrı götürülməməli, təhlildə bu vəhdət nəzərə alınmalıdır. Məsələn, tutaq ki, dərslərin dinlənilən şəxs konkret olaraq müəllimin N. Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının tədrisində müasir gənclərə örnək olan dəyərlərdən müəllimin necə istifadə etdiyini, dərslərin təhsilləndirici vəzifəsinin yerinə yetirilməsi prosesində tərbiyəvi işlər aparıb-aparmadığını öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyub. Digər tərəfdən, dərslərin dinləniləcəkdir şəxs ixtisasından asılı olmayaraq konkret həm yeni, həm də keçmiş mövzu ilə əvvəlcədən tanış olmalıdır.

Bəs ümumi məqsədin müəyyənləşdirilməsi meyarı hansıdır? Fikrimizcə, bu meyar "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası", oradakı müvafiq ideyalardır. Strategiyada orta təhsilin məqsədi yığcam və peşə-ixtisas təhsilin məqsədi ilə müqayisəli şəkildə belə ifadə olunur: "...ümumi təhsil pilləsində şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşdırılması prioritet olduğu halda, ali təhsildə əmək bazarının cari və gələcək tələbləri əsas götürülür" (1). Aydın ki, dərslərin dinlənilməsində konkret məqsədə ümumi təhsil üçün əsas olan məqsədin həyata keçirilməsi istiqamətində nəzər salınmalıdır. Ali təhsil üçün məqsədin Strategiyada müqayisəli halda verilməsi təhsilin həmin pilləsində dərslərin dinlənilməsində əsas götürülən ideyanı qabardır. Yuxarıda ədəbiyyat fənni üzrə dərslərin dinlənilməsi ilə bağlı gətirdiyimiz nümunədə konkret məqsədin ümumi məqsədlə əlaqələndirilməsi imkanları var və dərslərin dinlənilməsində, təhlilində bu imkanlar nəzərə alınmalıdır. Məsələn, müəllim şagirdlərin N.Gəncəvinin həyat və

yaradıcılığını mənimsəmələri ilə dərslər qarşısında qoyulan məqsədə çatdığını düşünür, yoxsa tədris materialından onların həm də həyat dərslərini almalarına çalışır? Birinci halda dərslər konkret məqsədinin yerinə yetirildiyi qənaətinə gəlmək olar. Amma bununla dərslər tam yetkin dərslər hesab etmək olmaz. Çünki Nizami yaradıcılığı həm də nümunə məktəbi, şairin yaşadığı Azərbaycan mühtinin, Gənə şəraitinin öyrənilməsi mənbəyidir (3). Dərslər isə konkret məqsədin Strategiyada prioritet kimi təqdim olunan ümumi məqsədə, şagirdlərin hərtərəfli formalaşdırılması işinə xidmət etməsi diqqətdən yayınıb. Dinlənən dərslər təhlilində bu məsələ diqqət mərkəzində olmalı, müəllimin gələcək dərslərində onu nəzərə almasına istiqamətləndirilməlidir.

Orta təhsil məktəblərində tədris olunan fənləri şagirdlərin hərtərəfli inkişafına təsir imkanları baxımından nəzərdən keçirsək, Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərinin üzərinə nə qədər böyük vəzifələrin düşdüyü aydın olar. Bu fənlərin hər bölməsi, hər mövzusu digər fənlərə nisbətən daha çox tərbiyəvi imkanlara malikdir. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı üzrə nəzəri və praktik biliklər verən bu fənlər məzmun etibarilə humanistdir, şagirdlərə dillərini sevməyi, bununla bərabər daha çox dil öyrənməyi, milli dəyərlərimizə sdaqət, bəşəri dəyərlərdən faydalanmağı, eli, obanı, xalqı sevməyi, eyni zamanda bəşərin bir zərrəsi olduğunu dərk etməyi öyrədir. Bu da Strategiyanın aşağıda verilmiş müddəalarının yerinə yetirilməsində həmin fənlərin necə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir. Strategiyada oxuyuruq: "Sosial-iqtisadi həyatın müasirləşdirilməsində təhsilin rolu təkcə təhsilənlərin qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevirilməsilə məhdudlaşmır. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilənlərin cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkar, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir" (1).

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərinin dinlənilməsində həmin məsələlərin nəzərə alınması olduqca vacibdir. Dərslənməyə yeni münasibətin formalaşdırılması təkcə dinlənmiş dərslərin sayını artırır, eyni zamanda müəllimə işinə məsuliyyət hissini gücləndirir, müasir dərslər səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənməyə kömək edir, nəticədə təlimin səmərəsinin yüksəldilməsinə vasitəsinə çevrilir. Dərslənmə təkcə dərslər dinlənən müəllimin deyil, dərslər dinləyənin də üzərinə müəyyən tələblər qoyur.

Dərslər dinləyən şəxsin, xüsusilə bu şəxs rəhbər işçidirsə, dərsləri digər müəllimlər üçün açıq olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, dərslər dinləyən, dinlədiyi dərsləri təhlil edən rəhbər işçinin özünün dərslərinə başqa müəllimləri dəvət etməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə rəhbər işçiləri müəllimlər öz dərslərində görəndə məmnunluq hissi keçirir, sıxılmaz, ürəklə dərslər deyir, təhlildə söylənən fikirlərdən səmərəli şəkildə istifadə etməyə çalışırlar.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərsləri şagirdlərin dünyagörüşlərinin inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Burada şagirdlərin tərəkürünün yüksək forması- şifahi və yazılı nitqləri inkişaf edir. Nitq auditoriyasının psixoloji durumu ilə bağlı çəllərlərini dəyişir: Müsbət aura nitqi canlandırır,

başadüşülən edir. Bu mənada dərslənməyə şəxsin emosiyaları, prosesa münasibətinin ifadə tərzini şagird nitqinə bu və ya digər şəkildə təsir göstərir.

Dərslər qeydlərin götürülməsi ciddi məsələlərdəndir. Bu qeydlərin dərslər təhlilinin daha səmərəli aparılmasına, konkret məktəbdə dərslənmə ilə bağlı informasiya bankının yaradılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir dərslənmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur: Dinlənmiş dərslər bağlı qeydlər pedaqoji kollektiv və valideynlər üçün açıq olmalıdır. Bu, bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Digər müəllimlərin həmkarlarının dinlənmiş dərsləri barədə təhlillə tanış olmaları onlara imkan verir ki, söylənmiş fikirləri öz dərslərində nəzərə alsınlar. Digər cəhətdən, dərslər dinlənən müəllim bilir ki, dərslər bağlı müsbət fikirlər, iradlar təkcə onunla məktəb rəhbərinin arasında qalan "sirr" olmayacaq, həmkarları, istənilən vaxt dinlənmiş dərslər bağlı məlumat əldə edə biləcəklər. Nəticədə müəllimlər hər bir dərslər nümunəvi keçməsi üçün öz məharətlərini artırmağa çalışacaqlar.

"Dinlənmiş dərslərlə bağlı informasiya bankı"nın (ifadəni ilk dəfə biz işlədirik.-O.A) valideynlər üçün açıq olmasının əhəmiyyəti heç də az deyil. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının təməl prinsiplərindən biri demokratiklikdir. Dövlətimizin demokratik prinsiplər əsasında inkişaf etməsi təhsildə də ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır və alınır da. Ali məktəblərdə tələbələrə müəllim və fənn seçimi imkanları yaradılmasının artıq həyatı normaya çevirilməsini, tələbənin, müəllimin düşündüyü məsələlərlə bağlı məlumat almaq hüquqlarının təmin olunmasını və s. deyilənlərə misal göstərmək mümkündür. Aydındır ki, orta təhsil müəssisələri ilə ali məktəblər ayrılıqda fəaliyyət göstərsələr də, onların məqsədlərində ümumi olan cəhətlər çoxdur. Deməli, ali məktəblərdə tələbələrə, müəllimlərə yaradılmış demokratik imkanların tezliklə orta təhsil müəssisələrində də əlçatan olacağı heç bir şübhə doğurmur. Valideynlərin, şagirdlərin istənilən sinifdə müəllim seçə biləcəkləri vaxt uzaqda deyil, "Dinlənmiş dərslərlə bağlı informasiya bankı" bu cəhətdən valideynlərə, şagirdlərə düzgün seçim etməyə şərait yarada bilər.

Dərslənmə mürəkkəb bir proses olub, təkcə rəhbər işçi-müəllim sistemi ilə məhdudlaşmır. Müəllimlərin həmkarlarının dərslərində iştirak etmələri, valideynlər üçün dərslərin açıq olması, tədqiqatların müşahidələr aparması təcrübəsi var. Bir yazıda bunların hamısına münasibət bildirmək mümkün deyil. Sadəcə, çalışdıq ki, "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın, qloballaşan dünyanın təhsilimizlə bağlı qarşıya qoyduğu tələblər baxımından dərslənmə ilə bağlı faydalı hesab etdiyimiz məsələləri oxucularımızın, müəllim həmkarlarımızın nəzərinə çatdıraq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 25 oktyabr 2013
2. M. Baharlı. Məktəbdə pedaqoji iş rəhbərlik. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 1999

3. O. Abbasov. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" və təlimdə milli dəyərlərdən istifadənin aktual problemləri, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2014 № 2.

XÜLASƏ

Məqalədə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası"nın tələbləri baxımından dərslərin tədrisində müasir xüsusiyyətləri şərh olunur. Dərslərin tədrisində tələbləri yüksəldən bir vasitə kimi təqdim edilir. Göstərilir ki, müasir dövrdə təkcə dərsləri dinlənilən müəllimin deyil, dərsləri dinləyən şəxsin də üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Məqalədə ilk dəfə "Dinlənilmiş dərslərlə bağlı informasiya bankı" ifadəsi işlədilir, mahiyyəti açıqlar, dərsləri dinləyən rəhbər işçinin özünün dediyi dərsləri dinləməyə həmkarlarını dəvət etməsinin əhəmiyyəti aydınlaşdırılır.

SUMMARY

The article deals with innovative techniques of lesson observation cusa proceeding from requirements of "State Strategy on the development of education in Azerbaijan Republic". Lesson observation is presented as a means of improving teaching competence. Nowadays not only observed teachers but also observing teachers carry out essential responsibilities. The author uses the new expression "Information bank on the observed lessons" and gives its definition. It is noted that it would be advisable for the observer to ask his/ her colleagues to attend the observer's lessons.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2014-ci il üçün abunə yazılış davam edir.
Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Aynur MUSTAFAYEVA,
Bakı şəhərindəki 18 nömrəli məktəbin müəllimi,
"İlin ən yaxşı müəllimi" müsabiqəsinin qalibi

Məktəblərimizdə kurikulumun tətbiqi yeni texnologiyalardan istifadəni zəruri etmişdir. Fəal/interaktiv təlim bu texnologiyaların sırasında mühüm yer tutur və daha əhəmiyyətli olması ilə seçilir. Onun tətbiqi ilə əlaqədar məktəblərimizdə artıq xeyli təcrübə qazanılmışdır. Toplanmış təcrübənin öyrənilməsi, metodik ədəbiyyatla tanışlıq dərslərimi bu istiqamətdə qurmağa imkan vermişdir. Fikir mübadiləsinə nail olmaq arzusu ilə aşağıdakı dərslər nümunələrini oxucuların diqqətinə çatdırıram.

Mövzu: Elçin Hüseynbəyli. Nəvə – 3 saat
Birinci saat: Əsərin məzmunu üzrə iş

Standartlar	Təlim nəticələri
1.1.1. Heca vəznli şeirlərdə və süjetli bədii nümunələrdə (dastan, hekayə, mənzum hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır.	Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırır.
2.1.1. Öyrəndiyi yeni sözlərdən bədii nümunələrlə bağlı müzakirələrdə və müxtəlif ünsiyyət məqamlarında istifadə edir.	Yeni sözlərdən müzakirə və təqdimatlarda istifadə edir.
2.1.2. Bədii nümunələrlə bağlı fikirlərini mətndən nümunələr gətirməklə şərh edir.	Fikirlərini hekayədən nümunələr göstərməklə şərh edir.

Dərsin gedişi.

Ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsi şifahi təqdimatların dinlənilməsi və müzakirə edilməsi ilə həyata keçirilə bilər.

Motivasiya, problemin qoyuluşu mərhələsinin bir variantı aşağıdakı məzmununda ola bilər. Dərslərdəki "Yada salın" başlıqlı sualların əsasında yığcam müsahibə aparılır.

Şagirdlərin diqqəti müxtəlif əsərlərdə yaradılmış nəvə, uşaq obrazlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə cəlb olunur. V sinifdə öyrənilmiş "Fərasətli oğlan" əsərini xatırlatmaq, "Dəcəl, dalaşqan Tomun öz hərəkətlərindən peşman olması sizdə hansı hislər yaradardı?" sualının üzərində düşünmək təklif oluna bilər.

Tədqiqat sualı: Dəcəl, dalaşqan uşağın öz əməlidən əl çəkəməsi mümkündürmü?

Fərziyyələr dinlənilir və qeydlər aparılır.

Tədqiqatın aparılması. Bu, mətnin oxunması ilə başlanır. Şagirdlərin diqqəti dərslərdəki "Oxuda aydınlaşdırın" tapşırığına cəlb edilir.

Sinifdə oxunması nəzərdə tutulan ilk dörd parçanın fərdi səsiz oxusu vaxta qənaət baxımından məqsədəuyğundur. Müəllimin təklifi ilə şagirdlər cütlük şəklində ilk iki parçaya aid suallara cavab hazırlayırlar. Üçüncü parçaya aid sualların tərtibini də cütlüklərə həvalə etmək olar. Cavabları məzmunca yaxın olan cütlüklərin kiçik qruplarda birləşərək bütün suallar üzrə fikir mübadiləsi, müzakirə aparmalarına imkan yaradılır. Dərsin məlumat mübadiləsi mərhələsində kiçik qrupların təqdimatları dinlənilir. Qruplar bir-birinin cavabları ilə ətraflı tanış olurlar. Tanış olmayan sözlərin necə qavranıldığına diqqət yetirilir.

Məlumatın müzakirəsi mərhələsində isə fikirlərə münasibətin bildirilməsinə, cavabların arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına, müqayisə və qruplaşdırılmalarına diqqət yetirilir.

Aparılmış işə yekun (nəticə, ümumiləşdirmə mərhələsinin tələbləri ikinci dərstdə əsərin məzmununu bütövlükdə mənimsənilmədən sonra həyata keçirilir) vurulduqdan sonra şagirdlərin diqqəti şifahi nitqlə bağlı tapşırıq cəlb olunur.

Qiymətləndirmə. Formativ qiymətləndirməni müəyyənləşdirilmiş meyarlar əsasında aparmaq məqsədəuyğundur.

Qiymətləndirmə meyarları:

Aydınlaşdırma.

Yeni sözlərdən istifadə etmə.

Şərhetmə.

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə	Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını	Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən	Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını

aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkir.	lüğətlərdən müəllimin köməyi ilə aydınlaşdırır.	aydınlaşdırmaqda bəzən çətinlik çəkir.	lüğətlərdən istifadə etməklə dəqiq aydınlaşdırır.
Yeni sözlərdən müzakirə və müsahibədə istifadə etməkdə çətinlik çəkir.	Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərin bir qismindən istifadə edir.	Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərdən əsasən istifadə edir.	Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərdən məqamında, dolğun istifadə edir.
Hekayə ilə bağlı fikirlərini mətndən nümunələr götürməklə şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Hekayə ilə bağlı fikirlərini müəllimin köməyi ilə mətndən nümunələr götürməklə şərh edir.	Hekayə ilə bağlı fikirlərini mətndən bəzi məqamlarda müvafiq nümunələr götürməklə şərh edir.	Hekayə ilə bağlı fikirlərini mətndən ardıcıl olaraq müvafiq nümunələr götürməklə şərh edir.

Müəllim dərslərdəki "Evdə iş" başlıqlı tapşırığın evdə yerinə yetirilməsini şagirdlərə xatırladır.

Mövzu: Elçin Hüseynbəyli. Nəvə – 3 saat

İkinci saat: Əsərin məzmunu üzrə iş

Standartlar	Təlim nəticələri
1.1.1. Heca vəznli şeirlərdə və süjetli bədii nümunələrdə (dastan, hekayə, mənzum hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır.	Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırır.
1.1.3. Süjetli bədii nümunələri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) hissələrə ayırır, plan tərtib edir, məzmununu	Hekayədə seçdiyi hissənin məzmununu hazırladığı plan əsasında yaradıcı nağıl edir.

müxtəlif formalarda nağıl edir.	
1.1.4. Bədii nümunələrin (dastan, hekayə, mənzum hekayə) janr xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.	Hekayə janrına məxsus xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir.

Dərsin gedişi.

Əsərdən evdə oxunmuş hissənin məzmununun ilkin qavranılma səviyyəsi, tanış olmayan sözlərin necə mənimsənilməsi yığcam müsahibə ilə əşkara çıxarıla bilər. Müəllimin təklifi ilə həmin hissəni bir daha nəzərdən keçirən şagirdlər suallara cümlük şəkildə cavab hazırlayırlar. Kiçik qruplar yaradan cümlər cavabların dəqiqləşdirilməsi, zənginləşdirilməsi üzrə işi davam etdirir, fikir mübadiləsi aparır. Kiçik qrupların təqdimatları əsasında məlumat mübadiləsi genişləndirilir, bütün sinfi əhatə edir.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili mərhələsində isə cavabların əlaqələndirilməsi, müqayisə edilməsi, sistemə salınıb formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılır. Bütün bunlar **nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması** mərhələsinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir edir. Müəllimin yığcam yekun sözü, istiqamətləndirici sualları da şagirdlərin əsaslandırılmış nəticə çıxarmalarında az rol oynamır.

Nəticələrin fərziyyələrlə müqayisə edilməsinə, tədqiqat sualı ilə necə səsələməsinə diqqət yetirilməsi də həmin mərhələdə önəm verilən məsələlərdir.

Dərslərdəki "Bilik və bacarıqlarınızı tətbiq edin" tapşırığının yerinə yetirilməsinə vaxt ayrılır.

Tapşırıq fərdi iş formasının tətbiqi ilə icra olunsa da, nəticə bütün sinif tərəfindən müzakirə edilir.

Qiymətləndirmə. Formativ qiymətləndirməni müəyyənləşdirilmiş meyarlar əsasında aparmaq məqsədəuyğundur.

Qiymətləndirmə meyarları:

Aydınlaşdırma.

Plantərtibetmə, nağıletmə.

Müəyyənləşdirmə.

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkir.	Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən müəllimin köməyi ilə	Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını uyğun lüğətlərdən	Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə dəqiq aydınlaşdırır.

	aydınlaşdırır.	aydınlaşdırmaqda bəzən çətinlik çəkir.	
Hekayədən bitkin hissə seçir, plan tərtib etməkdə, yaradıcı nağıletmədə çətinlik çəkir.	Hekayədən bitkin hissə seçir, planı müəllimin köməyi ilə tərtib edir, yaradıcı nağıletmədə qeyri-dəqiqliyə yol verir.	Hekayədən bitkin hissə seçir, plan tərtib edir, yaradıcı nağıletmədə bəzən çətinlik çəkir.	Hekayədən bitkin, səciyyəvi hissə seçir, plan tərtib edir, yaradıcı nağıletməni dəqiqliklə yerinə yetirir.
Hekayə janrına məxsus xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir.	Hekayə janrına məxsus xüsusiyyətləri suallar verməklə müəyyənləşdirir.	Hekayə janrına məxsus bəzi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir.	Hekayə janrına məxsus xüsusiyyətləri əhatəli müəyyənləşdirir.

Müəllim dərslərdəki "Evdə iş" başlıqlı tapşırıqın evdə yerinə yetirilməsini şagirdlərə xatırladır.

Mövzu: Elçin Hüseynbəyli. Nəvə – 3 saat

Üçüncü saat: Təhlil üzrə iş

Standartlar	Təlim nəticələri
1.2.2. Digər obrazlarla müqayisə etməklə və yazıçının münasibətinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirir.	Digər obrazla müqayisə etməklə ədəbi qəhrəmanı səciyyələndirir.
1.2.4. Bədii nümunələrin mövzusunun, ideyasının və	Hekayənin ideyasını şərh edir, əsaslandırılmış münasibət

başlıca problemini şərh edir, əsaslandırılmış münasibət bildirir.	bildirir.
2.1.2. Bədji nümunələrlə bağlı fikirlərini mətndən nümunələr götürməklə şərh edir.	Fikirlərini hekayədən nümunələr göstərməklə şərh edir.
2.2.1. Müzakirələrdə ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirir.	Fərqli fikirlərə ədalətli, obyektiv münasibət nümayiş etdirir.
3.1.3. 1,5–2 səhifə həcmində mühakimə və təsvir xarakterli mətnlər (inşa, esse) yazılır.	İnşada əsaslandırılmış mühakimələrə geniş yer verir. Essədə əsaslandırılmış təsvirə geniş yer verir.

Dərsin gedişi

Ev tapşırığının (yazı işlərinin) yerinə yetirilməsi səviyyəsi təqdimatların dinlənilməsi və müzakirəsi əsasında müəyyənəşdirilə bilər. Müəllimin müvafiq qiymətləndirmə meyarlarına müraciət etməsi məqsəduyğundur.

Motivasiya, problemin qoyuluşu. Fərqli yollardan istifadə etməklə motivasiyanı yaratmaq mümkündür. Bu yollardan biri dərslikdəki “Düşünün” başlıqlı sual əsasında işin təşkili ola bilər. Sual şagirdlərə xatırladılır: İnsanın xasiyyətində, davranış və əməllərində dəyişiklik nəyin sayəsində ola bilər?

Səsləndirilən fikirlər əsasında yığcam müsahibənin aparılmasına imkan yaranır. Sonda tədqiqat sualının formalaşdırılması mümkün olur.

Tədqiqat sualı: Kamalın xasiyyət və əməllərində dəyişikliyin yaranmasının əsl səbəbi, sizcə, nədir?

Fərziyyələrin dinlənilməsinə və qeyd olunmasına vaxt ayrılır.

Tədqiqatın aparılması. Bu mərhələdə işin hansı məzmununda təşkilindən asılı olmayaraq, dərslikdəki “Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin” başlıqlı suallardan istifadə edilməsi, “Əsərlə bağlı açıqlamalar” mətninə mənəbə kimi müraciət olunması məqsəduyğundur.

Tədqiqat sualının xarakteri elədir ki, müxtəlif təlim metodlarının və iş formalarının tətbiqi mümkündür. Problemin həlli metodunu seçən müəllim kiçik qruplarda iş formasına müraciət edə bilər. Müəllimin “Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin” başlıqlı suallardan yaradıcılıqla istifadə etməklə iş vəzərləri hazırlaması məqsəduyğundur. Tədqiqat prosesində, ehtiyac yaranan hallarda, müəllim istiqamətləndirici suallarla şagirdlərə kömək edir. İşin icrasına ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra dərsin növbəti mərhələsinə keçilir.

Məlumat mübadiləsi mərhələsində hər qrupdan bir nəfər gördükləri işin məzmunu barədə məlumat verir. Qrupların bir-birinin işinin məğzi barədə aydın təəvvür qazanmasına nail olunur. Bu mərhələdə birtərəfli, hələ formalaşmamış fikir və mülahizələrin səsləndirilməsinə təbii baxılmalıdır.

Bütün bunların aradan qalxmasında dərsin növbəti mərhələsi əhəmiyyətli rol oynayır.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili. Pərakəndə şəkildə olan və səsləndirilən məlumatın formalaşdırılıb sistemə salınması məhz bu mərhələdə həyata keçirilir. Bu mərhələnin daha səmərəli olması üçün müəllimin əvvəlcədən suallar hazırlaması faydalıdır.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması. Ehtiyac duyularsa, müəllim yekun sözü söyləyə bilər. İstiqamətləndirici suallardan da istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

Şagirdlərin diqqəti dərslikdəki “Tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş” başlıqlı tapşırığa cəlb olunur.

Hekayənin ideya-məzmununun mükəmməl qavranılması bu tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün mühüm şərtidir.

Məhz buna görə də cavabların fəal dinlənilməsinə, müzakirədə daha çox şagirdin iştirak etməsinə diqqət yetirilməlidir.

Qiymətləndirmə. Formativ qiymətləndirməni müəyyənəşdirilmiş meyarlar əsasında aparmaq məqsəduyğundur.

Qiymətləndirmə meyarları:

Müqayisəetmə, səciyyələndirmə.

Münasibətbildirmə.

Şərhetmə.

Nümayişetdirmə.

Mühakiməyürütmə.

Təsviretmə.

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Baş qəhrəmanı digər obrazlarla müqayisə etməklə səciyyələndirməkdə çətinlik çəkir.	Baş qəhrəmanı digər obrazlarla müəllimin köməyi ilə müqayisə etməklə səciyyələndirir.	Baş qəhrəmanı digər obrazlarla bəzi cəhətlərinə əsaslanmaqla səciyyələndirir.	Baş qəhrəmanı digər obrazlarla mühüm cəhətlər üzrə müqayisə etməklə səciyyələndirir.
Hekayənin mövzusunun, ideyasını və başlıca problemini şərh etməkdə, münasibət bildirməkdə çətinlik çəkir.	Hekayənin mövzusunun, ideyasını və problemini müəllimin köməyi ilə şərh edir, münasibət bildirir.	Hekayənin mövzusunun, ideyasını və problemini qeyri-dəqiq münasibət bildirir.	Hekayənin mövzusunun, ideyasını və problemini əhatəli şərhləndirir, əsaslandırılmış münasibət bildirir.
Hekayə ilə bağlı	Hekayə ilə	Hekayə ilə	Hekayə ilə

fikirlərini mətndən nümunələr gətirməklə şərh etməkdə çətinlik çəkir.	bağlı fikirlərini müəllimin köməyi ilə mətndən nümunələr gətirməklə şərh edir.	bağlı fikirlərini mətndən bəzi məqamlarda müvafiq nümunələr gətirməklə şərh edir.	bağlı fikirlərini mətndən ardıcıl olaraq müvafiq nümunələr gətirməklə şərh edir.
Fərqli fikirlərə münasibətdə ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirməkdə çətinlik çəkir.	Fərqli fikirlərə münasibətdə bəzən ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirir.	Fərqli fikirlərə münasibətdə əksər məqamlarda ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirir.	Fərqli fikirlərə münasibətdə ardıcıl olaraq ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirir.
Mühakimə, təsvir xarakterli inşa (esse) yazmaqda çətinlik çəkir.	Mühakimə, təsvir xarakterli inşanı (esseni) müəllimin köməyi ilə yazır.	Mühakimə, təsvir xarakterli inşada (essedə) qeyri-dəqiqliyə yol verir, mövzunu qismən əhatə edir.	Mühakimə, təsvir xarakterli inşada (essedə) ardıcılığı gözləməklə dolğun əhatə edir.

Müəllim dərslikdəki "Evdə iş" başlıqlı tapşırığın evdə yerinə yetirilməsini şagirdlərə xatırladır.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalımızdır.

Redaksiya.

İSA HÜSEYNOVUN "ZƏHƏR" HEKAYƏSİNİN TƏDRİSİ

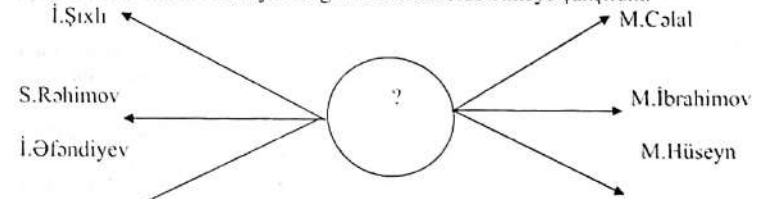
**Rahilə ZEYNALOVA,
Bakı şəhərindəki 261 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi**

Məktəblilərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması müasir dövrün ən vacib tələblərindəndir. Bu baxımdan ən böyük vəzifə, bizcə, ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşür. Öyrədilən hər hansı bədii əsər bir həyat məktəbidir. Dərslərdə verilmiş lirik və epik əsər nümunələrinə müəllimlər fərdi və yaradıcı yanaşmalıdır.

Ədəbiyyat fənninin əsas məqsədi şagirdlərdə təkcə estetik zövq aşılamaq deyil, eyni zamanda onlarda insani keyfiyyətlər tərbiyə etmək, öyrəndiyi bilik və bacarıqları həyata tətbiq etmək ideyası aşılamaq, gözəl nitq vərdişlərinə yiyələnmək, özünü cəmiyyətə təqdim etmə xüsusiyyətləri formalaşdırmaqdır. Şagirdlərin bir fərd kimi yetişməsində nəsr əsərlərinin rolu danılmazdır. Hər bir bədii əsərdə olduğu kimi, nəsr nümunələrində də istənilən qədər ibrətəməli fikirlərə təsadüf olunur. Şagirdlərin yaş dövrü nəzərə alınmaqla həmin bədii əsərlərin ideya-estetik xüsusiyyətləri dərindən öyrədilməli, onlarda vətəna məhəbbət hissi daha da gücləndirilməlidir.

Təcrübəmizə söykənərək, İ. Hüseynovun "Zəhər" hekayəsini necə tədris etməyimizlə bağlı fikirlərimizi bölüşmək istəyirik. Bu mövzuya qədər IX sinif proqramına salınmış xeyli nəsr nümunələri öyrənmişik. Ona görə də nəzəriyyəyə o qədər önəm vermirik, əsas məqsəd kimi İ. Hüseynovun həyat və yaradıcılığı ilə şagirdləri tanış edib, "Zəhər" hekayəsinin təhlilinə geniş imkan yaradırıram.

Həyat və yaradıcılığına (IX sinifdə) ayrıca caat verilmədiyi üçün "Zəhər" hekayəsinin oxusu, məzmunun öyrədilməsi ilə ədəbin həyatı haqqında verilən məlumatları ümumiləşdirir, imkan daxilində fənlərarası və fəndaxili əlaqələrdən yeri gəldikcə istifadə edirəm. Şagirdlərin diqqətini aşağıdakı cədvəle yönəldir və sualın əvəzinə hansı sözün yazıldığını onlardan əldə etməyə çalışıram:

Cədvəli görən şagirdlər yoldaşları ilə fikir mübadiləsi aparır və "nasir" sözünün üzərində dayanırlar.

Tədqiqat sualı:

1. Hansı yazarlara nasir deyirlər?

Şagirdlər yaradıcılıqlarında nəsr əsərlərinə - epik növə daha çox üstünlük verən sənətkarların nasir adlandırıldığını söyləyirlər.

2. Yuxarıda adları çəkilən ədiblərdən kimlər Qazax ədəbi mühitinin yetirmələridir?

Şagirdlər Mehdi Hüseyn və İsmayıl Şıxlının adlarını qeyd edirlər.

Daha kimləri tanıyırsız sualına cavab tapmaqda çətinlik hiss edirəm.
Bu zaman "Tütək səsi" filmindən bir kadra tamaşa edirik. Göstərilən kadrlar hansı filmdən olduğunu, ssenarisinin kim tərəfindən yazıldığını müəyyənləşdiririk. Beləliklə, çagirdlərə aydın olur ki, söhbət İ. Hüseynovun yaradıcılığından gedir. Sonra çagirdlərə xatırladıram ki, "Ulduzlar sönmür", "Nizami", "Nəsimi" kimi filmlərinin də ssenari müəllifi İ. Hüseynovdur.

Ədibin həyatı haqqında qısa məlumatdan sonra belə bir sualla sifə müraciət edirəm:

-Uşaqlar, sizcə, İ. Hüseynov nə üçün "Muğanna" təxəllüsünü götürmüşdür?

Şagirdlərdən birinin cavabı:

-Yazıcının doğulduğu indiki Ağstafa rayonunun Muğanlı kəndi ilə əlaqədar olaraq İ. Hüseynov belə bir təxəllüs götürmüşdür.

Mən isə bir müəllim kimi cavabı genişləndirərək İ. Hüseynovun bu təxəllüslə bağlı izahını diqqətə çatdırıram. "Tarix "Muğ", "Muğan", "Muğanna" sözlərini dünya ilə yaşid sözlər adlandırdı. Muğa "güclü", Muğanna isə "güclülər" anlamı verdi. Muğanna isə "üzü örtülü, yəni sifətinin mənası bilinməyən, qapalı adam kimi" anlaşıldı. "İdeal" əsərində ədib özünün əvvəllər Muğanlı kimi tanındığını, sonradan isə dünyadan üzüörtülü gedən əzabkeşlərin şərafinə "Muğanna" təxəllüsünü götürdüyünü yazır".

Yazıcının müxtəlif illərdə qələmə aldığı "Cığır", "Dərd", "Mələk insanlar" hekayələri ədəbiyyatımızda bu janrın ən dəyərlı nümünələrindəndir. Bu sıralanmaya daxil olan əsərlərdən biri də "Zəhər" hekayəsidir. Hekayənin adı lövhəyə yazılır və "zəhər" sözünün mənası araşdırılır. Şagirdlərin fikrinə görə, "zəhər" sözü həm həqiqi, həm də məcazi mənada işləyə bilər.

Şagirdlərin fikrini yenidən hekayəyə yönəldirəm.

- "Zəhər" sözü hekayədə hansı mənada işlənməmişdir?

-Təbiət, ətraf mühit öz əksini əsərdə necə tapır?

-İnsanın ən yaxın dostu və köməkçisi olan ata ayrı-ayrı fərdlərin münasibəti.

Sonra əsərdən bir parçanı nümunə üçün oxuyuram. Oxunu şagirdlər davam etdirir. Şagirdlər həmişəki kimi bəzi yoldaşları tərəfindən düzgün tələffüz olunmayan sözləri müəyyənləşdirib qeyd edirlər (Qiyətləndirmədə onlar nəzərə alınır).

Hekayənin həcmi az olduğundan, asan və səlis dildə yazıldığından məzmun tez mənimsənilir. Şagirdlərdən üç nəfəri səhnələşdirilmiş şəkildə hekayənin ayrı-ayrı hissələrini danışirlar.

Məzmun mənimsəniləndikdən sonra təhlilə keçid alırıq. Şagirdlər diqqətdə saxlanılan suallara cavab axtarırlar, fikirlərini söyləyirlər. Təbiətin bir parçası olan insanın yaşadığı mühitə, təbiətə olan ögey münasibəti ön plana çəkilir. Debatlardan istifadə etməklə şagirdlərə hekayədən suallar hazırlamağı tapşırıram.

S. Mirqasımın qəmli olmasının səbəbi nədir?

C. Ömrü boyu qayğısına qaldığı, keşiyini şəkidiy meşə örtüyü başqa bir məqsədlə məhv edilirdi.

S. Meşədə qəribə bir sükutun hökm sürməsi nəyə işarə idi?

C. Elə bil meşə cəmiyyətində baş verən eybəcərlikləri görür, ona qarşı yönələn amansız münasibəti duyur və öz etirazını bildirir.

S. Göy ürgə nə üçün kefsizləşmişdir?

C. Həm zəhərlənmiş, həm də sahibinin qəmli və fikirli olduğu ona da təsir etmişdi.

S. Mirqasım göy ürgənin zəhərlənməsini necə qarşılayır və çıxış yolunu nədə görür?

C. Meşəbəyidə qəribə şübhələr oyanır. Çünki onu zəhərləyən asırqal bitkisi bu ərazilər üçün yabançı idi. O, atın sağalması üçün müxtəlif yollar axtarır və zəhərlənməyə qarşı südü daha şəfəverici olmasını fikirləşir.

S. Süd tapmağa gedən Mirqasım hansı hadisələrlə qarşılaşır?

Axırıncı sualdan sonra şagirdlərə müraciət edərək Mirqasım və Daşdəmir obrazlarını səciyyələndirməyi tapşırıram. Məlumdur ki, hər bir şagird Mirqasımı müsbət obraz kimi dəyərləndirir, onun vətəninə, torpağına, işinə, təbiəti sevən bir şəxs olduğunu qeyd edirlər. Göstərilər ki, Mirqasım nə qədər qayğıkeş, əməksevər, işinə sədaqətli, gözütöx, neçə illər dostluq etdiyi atını balası qədər sevən bir şəxs olsa da, Daşdəmir tamamilə ona zidd bir surətdir. Onun insana xas olmayan hərəkətləri, xudbin olması, aqgözlüyü, dilsiz-ağızsız ata əlac olacaq südü bilərəkdən dağıtması nifrətə layiqdir. Hətta şagirdlərdən biri şərti olaraq Daşdəmirin adını "zəhərli asırqal" adlandırmışdı. Digər bir şagird isə Mirqasımı təbiətin dostu, Daşdəmiri isə təbiətin düşməni kimi səciyyələndirmişdi.

Diqqəti yenidən Daşdəmirlə Mirqasımın dialoquna yönəldirəm.

-Mənim torbamın dibi deşikdir.

-Elə niyə?

-Bilirsən? Bir-iki baş normadan artıq heyvan saxlayıram deyir, - hər yoldan ötən rüşvət istəyir. Sənin özünü neçə kərə qonaq eləmişəm. Yadımdan çıxıb?

-Deməli, mənə də rüşvət verirdin?

Daşdəmir güldü.

-Bə sən necə bilirdin, ə? İşim keçməyən adama bir tika də yedirtməzəm.

Mətn oxunduqdan sonra belə bir sualla sifə müraciət edirəm. "İşim keçməyən adama bir tika də yedirtməzəm" ifadəsini əvvəllər keçdiyimiz hekayədən hansına və hansı obraza aid edə bilərik?

Bu zaman şagirdlər arasında bir əməkdaşlıq yaranır və sakitcə müzakirəyə başlayırlar.

Nəticə S. Rəhimovun "Minnətsiz çörək" əsəri, obraz isə Hatəm xan olur.

Bu məqamda fəndaxili əlaqədən istifadə etmiş oluram.

Sifə yenidən suallarla müraciət edirəm.

-Gənc oğlanın əlindən süd vedrəsini alan Mirqasım nə fikirləşir?

-Mirqasım xəyallar içində olanda hansı hadisə ilə qarşılaşır?

-Doğrudanmı Daşdəmir südü bilmədən dağıtmışdı?

-Meşəbəyinin canı niyə alovlandı?

-Nə üçün əvvəlcə südü satın almaq istədi, sonra fikrindən döndü?

-Mirqasım göy ürgəni böyrü üstə görəndə necə hərəkət etdi?

-Sizcə, meşəbəyi bu hadisələrdən bədbinliyə qapılır, yoxsa...?

Bütün hallarda fərqli cavablar alıram. Ancaq sonuncu sualın cavablarında oxşarlıqlar vardı. Mirqasım həyatı, təbiəti sevən, məliyini qoruyan bir adamdır. O, heç vaxt ruhdan düşmür. Biz əsərin əvvəlində də onun nikbin adam olduğunun şahidi olmuşuq. Dərsin sonunda belə bir nəticəyə gəldim ki, diqqətdən kənar qalan heç bir şagird olmadı. Onlarda fauna və floraya qarşı məhəbbət hissi daha da artdı. Xudbin, söhrəpərəst, rüşvətçor, eqoist, mərhəmətsiz insanlara isə mənfi münasibət yarandı. Yekun olaraq isə, "İndi təbiət nə üçün həyəcan təbili çalır" sualına cavab istədim. "Təbiət və biz" adlı kiçik bir esse yazdım.

ŞAĞİRDŁƏRDƏ TƏNQİDİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFI

Gülbaniz PİRİYEVA,

Bakı şəhərindəki 127 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

Dərs təlimin təşkilinin əsas təşkil formasıdır. Dərs təkcə bilik vermir, həm də tərbiyələndirir, şagirdin psixoloji qüvvələrini inkişaf etdirir. Bu əsas aparıcı vəzifələrlə yanaşı, hər bir dərstdə qarşıya daha konkret vəzifədə qoyula bilər. Təqdim edilən dərs nümunəsində şagirdlərin tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmək məhz belə konkret vəzifələrdən biridir. Maraqlı üsullardan, yanaşma tərzlərindən istifadə olunmuş dərs nümunəsini təqdim edirik.

Mövzu : Ustadın məsləhəti
st. 2.2.1; 2.2.2; 1.2.4

Məqsəd: Mətdəki əsas fikri nəzərə çatdırmaq, mətnin məzmununu mənimsətmək.

İş forması: fərdi iş, bütün siniflə iş.

Metod: Beyin həmləsi, müsahibə, zəncirvari oxu, diskussiya, tədqiqat.

Təchizat: "Azərbaycan dili". VI sinif üçün dərslik.

Müəllim üçün metodik vəsait. VI sinif üçün, müəllimini – ustadını dinləyən şagirdin təsviri verilmiş böyük şəkil.

Problemlə vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu:

Siz yaqin ki, indiyə qədər usta, ustad, öz işinin ustası və s bu kimi sözlər eşitmişsiniz.

-Sizcə, bu sözlərin bir-birindən fərqi nədir?

-Usta və ustad sözlərinin mənasını necə düşünürsünüz?

Şagirdlərdən bir neçəsinin cavabını dinləyirəm. Sonra ümumiləşdirmə aparıram: Usta hər hansı bir sənəti dərindən və mükəmməl bilən, ustalığını öz işiylə, əməyilə sübuta yetirən adamdır, əbəs yerə belə adamlar haqqında "filankəs öz işinin ustasıdır, yəni peşəkardır" demirlər. Ustad sözü isə öz yetirmələrinə sənətin sirlərini öyrədən, şagirdlərinə zəhmətsevərlik və istedadından, səbir və dözümlülükdən yoxsulmuş bir sənətkarlıq nümunəsi olaraq layiqli davamçılar yetişdirən kamil adamlara deyilir. Ustad sözüə ən çox aşiq yaradıcılığında rast gəlirik. Bu söz indiki anlamda müəllim sözü kimi başa düşülür.

Tədqiqat sualı:

1. Məgər ustadlar- müəllimlər şagirdlərinə yalnız sənət öyrədirlər?

2. Sizcə, kimisə tənqid etmək asandır, yoxsa nəsə yaratmaq?

Şagirdlərin fərziyyələri dinlənilir və müzakirə edilir.

Sinif müraçiat edirəm :

-Hansı fikrin doğru olduğunu indi keçəcəyimiz "Ustadın məsləhəti" mətnini oxuyarkən araşdıracağıq.

Sonra şagirdləri qruplara bölürəm, 4 qrup yaranır (1-dən 4-ə qədər saymaqla)

Mətni 4 hissəyə ayırmaqla oxumaq tapşırılır. Mətn oxunduqdan sonra müzakirə başlanır.

Qruplar bir-birinə suallar verirlər.

I qrupun sualı:

- Hərtərəfli sənətkar olmaq üçün nə etmək lazımdır?

II qrupun cavabı:

- Seçdiyən sənətə hərtərəfli nail olmaq, sənətin sirlərini öyrənmək və ən əsası həvəslə, yorulmadan çalışmaq.

III qrupun sualı:

- Sizin qrupu tənqid etsələr, münasibətiniz necə olar, tənqid sizi ruhdan salar, yoxsa səhvlərinizi düzəldib daha şövqlə öz üzərinizdə işləyirsiniz?

IV qrupun cavabı:

- Tənqid bəzən işin xeyrinə olur, ancaq hər bir sözün əsası olmalıdır və qərəzli olmamalıdır. Biz haqlı tənqidi qəbul edərək.

II qrupun sualı:

- Bir şeyird ki, ustadına kəm baxa,

Onun gözlərinə qan damar-damar sözlərinin müəllifi kimdir?

- Aşiq Ələsgər.

Verilən cavablardan müəyyənləşir ki, mətnin məzmunu və əsas ideyası şagirdlər tərəfindən nə dərəcədə mənimsənilmişdir. Qruplar üçün hazırlanmış tapşırıqları və hər qrupun icra edəcəyi işləri qruplara təqdim edirəm.

I qrupun tapşırığı:

Ranqa obrazını səciyyələndirin.

II qrupun tapşırığı:

Rac obrazı haqqında nə deyə bilərsiniz?

Onun xarakteri, ustada münasibəti haqqında nə deyə bilərsiniz?

III qrupun tapşırığı:

Müəllifin əsas niyyətini aydınlaşdıran fikirləri mətdən seçin və aydınlaşdırın.

IV qrupun tapşırığı:

Ustad-şagird münasibətlərini və tənqiddə aid fikirlərinizi səciyyələndirin.

Şagirdlərin müstəqil işləmələri üçün ayrılan vaxtı elan edirəm. İş vərəqləri ilə təmin olunan qruplar tədqiqata başlayırlar.

Qrup üzvlərinin, eləcə də bütövlükdə qrupların iş fəaliyyətini müşahidə edirəm.

Hər qrup öz tapşırığını icra edib başa çatdırdıqdan sonra dərsin növbəti mərhələsinə keçirəm.

Mövzunu möhkəmlətmək üçün qruplara suallar verirəm:

1. Ranqanın incəsənət məktəbini bitirmək üçün nə etmək lazım idi?

2. Nə üçün Racin çəkdiyi rəsm əsəri "X" işarəsi ilə dolu idi? Bununla bağlı mətdə nə deyilir?

3. İkinci dəfə Racin çəkdiyi şəklə nə üçün heç kim düzəliş etmədi?

4. Ustadın sonuncu məsləhəti nə oldu?
 5. Əgər başqasının yaratdığından özün yarada bilmirsənsə, sənin tənqid etməyə haqqın yoxdur?
 6. Bu mətn sizə nə öyrətdi?
 Qruplar bu sualları yazılı cavablandırırlar, sonra onların cavabları oxunur və qiymətləndirilir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Hər qrup tapşırığın icrası prosesində əldə etdiyi nəticəni təqdim edir. Sonra qruplar bir-birlərinə suallar verir, cavab alırlar və nəticədə bütün qruplar bir-birlərinin işinin məzmununu barədə aydın təsəvvür qazanırlar.

Qrup işinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı meyar cədvəlindən istifadə edirlər.

	Qruplar			
	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Tapşırıqları yerinə yetirir				
Müxtəlif mənbələrdən tutarlı faktlar, nümunələr seçir və istifadə etməyi bacarır				
Öz fikirlərini ifadə edir				
Yoldaşlarını dinləyir və suallar verir				
Fəallıq göstərir				
Ümumi nəticə				

Qrupların işindən asılı olaraq meyarların qarşısında "+" və ya "-" işarəsini yazıram, sonra nəticə çıxarıram.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Nəticə olaraq şagirdlərin nəzərinə çatdırıram ki, tənqid çox vaxt narazılıqlara səbəb olur. Ona görə də hər hansı bir işi və ya insanı tənqid edəndə bir qədər yumşaq və nəzakətlə etmək lazımdır ki, qarşıdakı həvəsdən düşüb ümitsizliyə qapılmasın. Bir də ki, iş olan yerdə tənqid olmalıdır, tənqid olmayan yerdə iş getməz, inkişaf olmaz. Əgər şahər əhalisi Racın çəkdiyi rəsm əsərini əvvəlcədən tərifişəydi, o arxayınlaşar, öz üzərində işləməz və yaxşı rəssam olmazdı. Ustadı ona həm sənət dərsi, həm də həyat dərsi verdi. Siz də həmişə müəllimlərinizdən öyrənməyə çalışın, özünüzdə həyatın çətinliklərinə hazırlayın.

Ev tapşırığı:

Ustadın Raca verdiyi məsləhətləri şərh edin.

Hansı sənətdə mütləq ustadlardan dərslər almaq lazım olduğunu aydınlaşdırın və bu barədə araşdırma apararaq təqdimat hazırlayın.

ŞAĞIRDLƏRİN QƏZƏLLƏR VASİTƏSİLƏ QRAMMATİK BİLİK, BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRƏ YİYƏLƏNDİRİLMƏSİ

Elbəyi MAQSUDOV,

Naxçıvan Dövlət Universitetinin fənlərin tədrisi metodikası və texnologiya müəllimliyi kafedrasının müdiri, pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası haqqında Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncam bütün yönərdən, eləcə də dayanıqlı təhsil sistemi yaratmaq baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövlət strategiyasının əsas prioritet istiqaməti ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi ilə yanaşı, həm də ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. Bu dövlət sənədinin "Təhsil sisteminin başlıca vəzifələri" bölməsində xüsusi qeyd olunur ki, təhsilin əsas vəzifələrindən biri də azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinin təmin etməkdir.

Məlumdur ki, müxtəlif fənlər üzrə təhsil alanlara əvvəlcə nəzəri biliklər verilir, daha sonra isə o, təcrübədə sınaqdan çıxarılır. Nəzəri biliklərlə təcrübə bacarıqların vəhdətinə, onların inteqrasiyasına tədris zamanı çox az yer ayrılır. Müəllim nəzəriyyə ilə təcrübə arasında əlaqə yaratmaqda bəzən çətinlik çəkir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün uzun illərdir ki, Azərbaycan dilindən nəzəri biliklərin praktik vərdişlərlə paralel mənimsənilməsinə say göstərir, bu bilik və vərdişlərin həm də poetik nümunələrlə öyrədilməsinə daha çox üstünlük veririk. "Poetik-praktik Azərbaycan dili" kitabı da məhz bu ehtiyacdən, bu zərurətdən yaranmışdır.

Ana dili ilə bağlı nəzəri və təcrübə bilgilər daim eyni formada, müxtəlif texnologiyalar, müəhazirə və ya şərh şəklində dinləyicilərə çatdırılsa, bu yorğunluğa, təkrarçılığa aparıb çıxarar. Dərslərdə müxtəlif nəzəri biliklərin, təcrübə materiallarının poetik şəkildə verilməsi dərslərin maraqlılığına, öyrəncilərin əhvalının yüksəldilməsinə ciddi təsir göstərir. Onlar öyrənirlər ki, hər hansı bir nəzəri material müxtəlif formada, müxtəlif ədəbi janrdə da öz əhəmiyyət və təsir gücünü saxlaya bilər. Belə mətnlərin hazırlanması, əlbəttə, çox asan olmasa da, dinləyicilər üçün maraqlı və yeni olur.

Oxucular "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının müxtəlif saylarında poetik-praktik şeir nümunələri, "Cümlələrin söhbəti" adlı qrammatik poema, "Dürğu işarələri" adlı bərpərdəli səhnəciklə, yaqin ki tanışdırlar. Bu yazıda isə dillə bağlı nəzəri və təcrübə biliklərin yeni bir janrdə,

bədii bir formada-qəzəl şəklində verilməsi və onlar üzərində praktik işlərin aparılması imkanları və yollarından bəhs etmək istəmişik.

Dilin istənilən bölməsi, ixtiyari bir mövzu bədii formada, elmliliklə bədüliyin inteqrasiyası şəklində təhsil alanlara təqdim oluna bilər. Oxucu ona lazım olan biliyi- arılar çiçəklərdən nektar topladığı kimi- özü tapıb ondan faydalanmağı bacaracaq. Məsələn, morfologiyanın tədrisində sifət haqqında ümumi məlumat, onun quruluşca növləri, müqayisə dərəcələri, isimləşməsi, cümlədə vəzifəsi və s. haqqında bilgiler verilir. Sifətlə bağlı verilən nəzəri biliklər yekunlaşdıqdan sonra müəllim şagird və ya tələbələrə "Sifət" adlı aşağıdakı qəzəli oxuyur. Tapşırır ki, mətnin hansı janrdə olduğunu, məndə sifətin əlamətlərini, oradakı bənzətmə və ifadələri müşahidə etməklə şifahi və ya yazılı şərhini verməyə çalışın. Təhsil alanlar çox böyük həvəs və maraqla qəzəli dinləyirlər. Sifət, digər nitq hissələri və cümlə üzvləri ilə canlı obraz formasında qarşılaşırlar.

Sifət

*Əşyanın əlamətin bildirən sözlərdi Sifət,
Dolaşib bu dünyanı hər cürə rəng dərddi Sifət.*

*Sorma ki necə? nə cür? yaxud hansı? rəngdədi o,
Sevdiyi güllər tək özü də dilbərdi Sifət.*

*Çox dəqiq həlli edir rəngi, dadı, keyfiyyəti,
Zahiri görkəm ilə içdə olan dərddi Sifət.*

*İsmə vurğunluğun dərşini Məcnundan alıb,
Eşqinə sədəqətdə dillərdə əzbərdi Sifət.*

*O qədər zərifdi ki, hər kəs onu duya bilmir,
Gah yorğun, dəyməduşər, gah da təzə-tərdi Sifət.*

*Həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb donu var,
Çox asan müəyyən edir mərd ilə namərdi Sifət.*

*Hər üzvün arxasında kölgə olub sürümmədi,
Cümlədə ən çox Təyin, hərdənsə Xəbərdi Sifət,
Sözə qiymət qoya bilməz Sadiq söz bazarında,
Hər ismin nəzərində əvəzsiz güvərdi Sifət.*

Öyrəncilər müəyyənləşdirirlər ki, oxunan mətn qəzəl formasındadır. Ənənəvi qəzəllərin başlıca predmeti gözəlin vəsfi və məhəbbətin tərənnümü olduğunu söyləyən müəllim, həm də qeyd edir ki, qəzəllərdə saf, təmiz, insani hissələrin olması da onun əsas əlamətlərindəndir. Həyatda hər bir varlıq müəyyən mühit və zaman çərçivəsində ülvyyət və harmoniya ilə əhatə olunmuşdur. Sadəcə olaraq bunları görmək, duymaq və dərk etməyi bacarmaq lazımdır. Dildə bu vəhdət, harmoniya, tərəvət, rəng və lətafət özünü müxtəlif yönərdən göstərə bilər. Böyük klassiklər elm və sənəti həmişə vəhdətdə götürmüş, elmsiz şeirə "əsası yox divar" kimi baxmışlar. Ona görə də elmdə poeziya, poeziyada isə elm bir-birini tamamlayır, söylənilən fikri

dolğun, məzmunlu, obrazlı və mənalı edir. Sifət də dilimizin "Morfologiya" bölməsinin zərif, incə, dilbər, sevilib - seçilən nitq hissələrindən biridir.

Müəllim bu fikri davam etdirmək üçün müxtəlif iş növlərindən istifadə edə bilər. Məsələn, yaxşı olar ki, hər beytdəki sifət haqqındakı fikirləri, ifadələri və bənzətmələri ayrı-ayrı şagirdlər növbə ilə şərh etsinlər. Bu onların təfəkkürünü, şifahi nitqini formalaşdırmaqla yanaşı, axtarıclılıq, yaradıcılıq bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

"Sifət" qəzəlinin ayrı-ayrı beytləri haqqında şagirdlər aşağıdakı kimi şərhlər verirlər.

I şagird:- Qəzəlin birinci beytində sifətin əşyanın əlamətini bildirdiyi, bu dünyanı dolaşib bütün rənglərə sahib olduğu göstərilir.

II şagird:- İkinci beytdə ilk iki misradakı fikir davam etdirilir. Sifətin dərddi rənglərin necə? nə cür? hansı? rəngdə olduğunu soruşulması bildirilir. Çünki o özü də, könül aparən, ürəyi cəzb edən, gözəl, sevgili bir nitq hissəsidir. Burada həm də sifətin suallarına işarə edilib.

III şagird:-Üçüncü beytdə sifətin rəngi, dadı, keyfiyyəti çox dəqiqliklə müəyyənləşdirməsi, insanın zahiri görkəmindəki əlamətləri və daxilindəki dər-d-səri, xisləti göstərməsi əks olunub.

IV şagird: - Məcnun Leyliyə aşiq olan kimi, sifət də ismin vurğunudur. O, həmişə ismin (əşyanın) əlamətini bildirir. Aid olduğu nitq hissəsinə böyük eşqlə bağlandığı üçün, sifətin adı dillərdə əzbərdir. Ondakı bu aşılıq, sadıqlıq istedadı Məcnundan dərs aldığına bir işarədir.

Hətta sifətlər əşyadan ayrılıqda belə isimləşə bilər, özünə məxsus xüsusiyyətlərini, bəzən özünü belə unudub ismə məxsus əlamətlərlə yaşaya bilər. İsim kimi ad bildirir, onun suallarına cavb verir, cümlədə mübtədə və tamamlıq vəzifəsini daşıyır, cəm, mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul edir.

V şagird: - Sifətdəki zərifliyi, incəliyi, gözəlliyi, rəng çalarlarını, keyfiyyət dəyişikliklərini hər nitq hissəsi duya bilməz. Onu anlayan, dəyərləndirən yalnız isimdir. Qəzəlin ikinci misrasında yorğun, dəyməduşər, təzə-tər sözləri də sifətdir. Bu sözlər də sifətin zərifliyinə bir dəlildir. Yorğun quruluşca düzəltmə, dəyməduşər, təzə-tər sözləri isə mürəkkəb sifətlərdir.

VI şagird: -Sadə, düzəltmə, mürəkkəb donunun olması sifətin quruluşca növlərinə işarədir. İkinci misradakı mərd, namərd sözləri özü də sifətdir. İnsandakı mərdanəliyi- cəsurluğu, qoçaqlığı, sözbütövlüyü, əliaçıqlığı, igidliyi, eləcə də namərdliyi-paxıllığı, alçaqlığı, etibarsızlığı, xəyanətçilikliyi bildirmək əlaməti yalnız sifətə məxsusdur.

VII şagird: - Burada söhbət sifətin cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsindən gedir. Sifətlər cümlə üzvü kimi ən çox təyin və xəbər ola bilərlər. Lazım gələrsə müəllim müxtəlif cümlələr üzərində iş aparmaqla şagirdin söylədiyi fikrə aydınlıq, dəqiqlik və bitkinlik gətirə bilər.

VIII şagird:- Dünyanın ən qiymətli, ən uzunömürlü incisi sözdür. Söz ələmində, söz bazarında heç kəs ona dəyər, qiymət verə bilməz. Qəzəlin məqtdə, son beytində müəllif-Sadiq də sözə qiymət qoya bilməyəcəyini etiraf edir. Sifətin dəyər və qiymətini onun vurğunu olduğu isimdən savayı heç kəs duyub dəyərləndirə bilməz.

Sifətin tədrisində və ya "Sifət" qəzəlinin təhlilində müəllim ən çox əşyanın əlamət və keyfiyyətini fərqləndirmək bacarığını inkişaf etdirməyə, əşyanın bədii təsvirlərinə, onu xəyalən canlandıran bədii təyinlərdən baş çıxarmağa, mövzunu şüurlu dərk etməyə və dərk edilənləri şagirdlərin nitqində əksini tapmasına səy göstərməlidir.

Biz burada əsas nitq hissələrindən olan sifətə aid qəzəl üzərində işin bir formasını əks etdirdik. Bu iş müxtəlif texnoloji vasitələrlə icra edilə bilər. Hər bir mövzunun tədrisində müəllim amili, təhsil alanın öyrənməsi və marağı da həlledici rol oynayır. Təhsil alanların savadlı, səriştəli şəxs kimi formalaşmasında müəllimin təcrübəsindən, yanaşma tərzindən, peşəkarlıq səviyyəsindən çox şey asılıdır. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən, şagirdlərin və ya tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan, fəal-interaktiv təlim metodlarına, informasiya texnologiyalarına əsaslanan müəllimlər daha yüksək nəticələr əldə edirlər.

Dillə bağlı hər hansı bir mövzunun tədrisində də ənənəvi təlimdən qismən uzaqlaşmaq, nəzəri materialların öyrənciləri düşündürə biləcək, onları yaradıcılığa, tədqiqatçılığa sövq edə biləcək şəkildə çatdırılması daha faydalı və gərəkdir.

Sintaksisin tədrisində hər hansı mövzunun öyrədilməsində ayrı-ayrı metod və üsullardan, müxtəlif bədii janrlardan istifadə etmək geniş dünyagörüşə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü gənclərin yetişdirilməsində xüsusi rol oynayır.

Təhsil alanlara nəzəri bilikləri müxtəlif formalarda çatdırmağın mümkünlüyünü göstərmək üçün biz bilərəkdən qəzəl janrını seçdik. Yəni nəzəri biliklər sırf elmi üslubda deyil, həm də bədii üslubla inteqrasiya olunmuş şəkildə də təqdim oluna bilər. Belə hibrid mətnlər oxucunu daha çox düşündürür, öyrəndiyi bilikləri analiz – sintez etməyi öyrədir, onların elmi və bədii təfəkkürlərini inkişaf etdirir.

Sintaksis bəhsindən cümlə üzvləri tədris olunarkən "Xəbər" mövzusu haqqında nəzəri biliklər verilir. İbtidai siniflərdən başlayaraq cümlənin bu baş üzvü şagirdlərə tanınır, mübtədə ilə bağlı hərəkət və hökm bildirdiyi qeyd edilir. Yuxarı siniflərdə isə xəbərin mübtədadan asılı olub onunla uzlaşması, tamamlıq, zərflilik və bəzən də təyini özündən asılı etməsi göstərilir. Sadə və mürəkkəb xəbərlərin ifadə vasitəsinə görə ismi və feli olması və s. kimi nəzəri məlumatlar verilir.

Mövzu tədris olunduqdan sonra təhsil alanlara əvvəlcə "Xəbər" adlı qəzəl oxunur. Onlara tapşırırlar ki, qəzəlin ikinci oxunuşunda siz xəbər və onun əlamətləri haqqında nələri müşahidə etdiyinizi ayrıca qeyd edin, daha sonra isə xəbərlə bağlı müşahidələrinizi şərh etməyə çalışın. Bu həm də qazanılmış biliklərin yoxlanılması, sınaqdan çıxartılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədrisində istifadə etmək üçün aşağıdakı qəzəl nümunələrini də didaktik material kimi oxuculara təqdim edirik.

Xəbər

*Xəbəstdir o sözlər ki, Cümlədəki gülməzi ola,
Sədiyi kəlmələrlə düz əhdi-İlqarı ola.*

*Tənhalıqdan əl çəkib cümləyəlikli olmaq üçün
Bir ömür sərf etməyə, Müxtəsər diyarı ola.*

*Mübtədə eşq yolunda can qoyaraq Məcnunlaşdı.
Bu həyat yollarında Xəbər tək nigarı ola.*

*Çalışdı, cəhd elədi Mübtədayla uzlaşsın ki,
Hər fikrə şərik olub onunla tən yarı ola.*

*Sədiyi aşiqinə sidq ilə bağlandı Xəbər,
Cümləyə hakim ola, öz hökmü-qərarı ola.*

*Kaş dil ələmində at oynadan Xəbər kimi,
Cümlədə hər bir üzvün külli ixtiyarı ola.*

*Yazdım ki, bu qəzəli, heç olmasa, Elbəyidən
Xəbərə bir armağan, dilə yadigarı ola.*

Ədat

*Sözlərə yardım üçün özün oda atar Ədat,
Cümlənin mənasına bir incəlik qatar Ədat.*

*Bəzənib-düzənəndə görün, ki, lap, gəlin kimi
Özgə nitq hissələri yerində də yatar Ədat.*

*Çox sözə yanaşaraq ovsunlayıb ələ alar
Kaş ki hər istəyinə bax beləcə çatı Ədat.*

*Bu dilə həyat verən söz xəzinəmiz olmasa,
Axtı, ancaq, bəs ilə tənha qalıb batır Ədat.*

*Sözləri, cümlələri, Sadiq, çox da tərifləmə
İlahi gözəllərə çox işvə-naz satır Ədat.*

Mübtədə

*Səvgili cümlələrdə Mübtədə başda dayanır,
Xəbər ondan aralı eşq oduna gizli yanır.*

*Gənclikdə keçən günlər günlərin ən gözəli idi,
Yad edib o günləri Fel heç xələtcə anır.*

*Hər üzvə sirtin açılıb bürsə, qoşa dayansa da,
Xəbərin saf eşqinə Mübtədə hər an inanır.*

*Gizləncə, və aşkara nə vaxt gəlsələr cümləyə,
Elə bil güllüstanda bir qoşa ceyran dolanır.*

Nizamsız ceyranları bir araya yığmaq üçün,

Mübtədə öndə gedir, Xəbərsə qasdən yubandır.

*Durna tək qatarlanmış, sıralanmış cümlələrə
Ara söz, Xitab gələcək, söz-söhbət bir az uzandır.*

*Hər bir üzv lovgalanıb harda olsa özün öyür,
Onların əvəzinə tər tökür, Cümlə utandır.*

*Sadiq də öz doğma dilinin əsiridir, Məcnunudur,
Bilmir ki, bu eşq ilə nə uduzur, nə qazanır.*

Sadə cümlələrdə sözlərin sırası

*Mübtədə cəhd elədi var qazana, parə görə,
Vərə köksün qabağa sevdini o yara görə.*

*Cümlə adlı qatarın arxasınca qaçdı Xəbər,
Mübtədadan ucalan qanlı ahu-zarə görə.*

*Hər zaman sordu onun yarəsinin məhəmini,
Eşqinə sadiq olan uşiqinə çarə görə.*

*Gizlicə öz dərdini qonşu Zərfliyə söylədi,
Təyinlə təyinləndən o eşqi-vüqarə görə.*

*Tamamlıq atdı özün baş üzvlər arasına,
İstəməz kimsə onu bivec və avarə görə.*

*Cümlədə hər bir üzvün öz yeri var, ey Sadiq,
Sözlər də qanad açar güllərə, güllərə görə.*

Xitab

*Cümlədə hər bir üzvlə mənəyə qardaşdı Xitab,
Sintaktik bağlılıqdan baş götürüb qaçdı Xitab.*

*Adlıq həlli İsmə çox oxşadı o, özünü,
Mübtədə donu geyib öz həddini aşdı Xitab.*

*Cümləyə üzv olmağın çətinliyini anlayaraq,
Cənli, cənətsiz bilmədi, hər kəsə satırdı Xitab.*

*Bıyənib bir məkanı, diz qatlayıb oturmadı,
Cümləni ta baş-ayaq seyr edib dolardı Xitab.*

*Nə vaxt ki, öndə oldu, yərə-göyə sığıymadı,
Sandı ki cümlələrdə Mübtədadan başdı Xitab.*

*Elə ki cümlələrin arxasınca süründü o,
Ol çəkib tələbbüddən yerindəcə qaçdı Xitab.*

*Səy etdi hər üzünü sizlərə açsın Sadiq,
Süd tək köz üstündə qaynayaraq, daydı Xitab.*

PEDAQOJİ İDEYALARDAN İSTİFADƏ ƏDƏBİYYAT TƏLİMİNDƏ MÜHÜM VASİTƏ KİMİ

Yusif ASLANOV,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bu gün təhsil sistemində aparılan islahatlar imkan yaradır ki, ədəbiyyat tədrisi sahəsində də ciddi dəyişikliklər aparılsın, dünya təcrübəsində təsdiqini tapmış iş üsulları tədris prosesinə gətirilsin, məktəb təcrübəsində tətbiq olunsun. İndi innovasiya və yeni təlim texnologiyalarından məqsədəuyğun, səmərəli istifadə, ənənəyə yaradıcı yanaşmaq və bu zəmində dərslərin qurulması qloballaşan dünyanın müasir pedaqoji təfəkkürünün yeni yanaşma mövqeləri, düşüncəsidir. Bu məqsədin reallaşmasına, həqiqətə çevrilməsinə, ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə dediyi kimi, "Elmin, təhsilin gələcək uğurları və insanların təfəkkürünün yeniləşməsi hesabına nail olmaq olar".

[Müasir sivilizasiyanın bugünkü inkişafı da insanlara düşünmək, tədqiqat aparmaq, müqayisə etmək və fikirlərini əsaslandırmaq, nəticə çıxarmaq, yaradıcı tətbiq etmək yollarını tapmağın öyrədilməsini tələb edir. Məşhur Çin hikmətində deyildiyi kimi, "Məni cəlb et – öyrənəm" fikrinin tədris prosesində əsas götürülməsi ədəbiyyatın öyrədilməsi sistemini müasir tələblərə uyğun qurmaqda ən optimal yanaşma mövqeyidir.

Son dərəcə əhəmiyyətli hesab edilən bu problemin həllində "həyat dərsləri", "insanşünaslıq elmi" adlandırılan ədəbiyyatın öyrədilməsinin imkanları daha genişdir, əvəzsizdir. Bədii ədəbiyyat həm də milli və mənəvi dəyərlərimizi, dövlətçilik maraqlarımızı qorumaqda, dünya mənəvi mədəniyyət xəzinəsini öyrənmək və bu nümunələrdən dəyərլənməkdə, kamil insan, həqiqi vətəndaş, müasir dünyagörüşlü gənclər formalaşdırmaqda qüdrətli tərbiyə vasitəsidir.

Buna görə də müstəqil düşünən, informasiya toplayan və fikirlərini əsaslandırmağı, yaradıcı tətbiq etməyi bacaran təşəbbüskar, bacarıqlı gənclərin də tərbiyəsi ədəbiyyat müəlliminin əməli və məqsədidir. Həlli vacib sayılan bu problemlər tələb edir ki, hər bir ədəbiyyat dərsi müəllimin fasilator, şagirdin isə tədqiqatçı mövqeyi, qarşılıqlı əməkdaşlığı, idrak fəallığının təmin olunması, fikirlərin, ideyaların həlli yollarının axtarılması, müqayisəsi və nəticə çıxarılması zəminində qurulsun, fəal/interaktiv təlimin tələbləri baxımından ayrı-ayrı mərhələlərdə çevik iş üsullarından istifadəyə üstünlük verilsin. Aparılan araşdırmalarda döndə-döndə qeyd olunur ki, yaradıcı qabiliyyətlərin, idrak fəallığının inkişafına müsbət təsir göstərən metod, üsul və iş formalarından istifadə olunsun, qarşıya qoyulan məqsədə uyğun dərslərin təşkili təkmilləşdirilsin, ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi müasir yanaşmalar, mövqelər əsasında aparılsın. Buna görə də "müasir təlim, müasir dərslər problemi aktualıq baxımından meydana gəlir, elmə tələbat artır, keyfiyyətli bilik tələb olunur" [1, s. 246].

"Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin milli kurikulumu"nda da ümumi orta və tam orta təhsil pilləsində ədəbiyyatın öyrədilməsinin məqsəd və vəzifələri, əhəmiyyəti açıqlanmış, dəqiqləşdirilmişdir. Bu tələblərə uyğun olaraq hazırlanmış ədəbiyyat fənn kurikulumunda da üç əsas istiqamətin - ədəbiyyat və həyat həqiqətləri, şifahi nitq, yazılı nitq üzrə aparılan işlərin məzmun standartları, təlim nəticələri, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi normaları

müəyyənləşdirilmiş, V-XI siniflərin ayrı-ayrı pilləsində öyrədiləcək məsələlərin həcmi və məzmun xatələri aydın verilmişdir. Həm də bu konseptual sənəddə yeni təlim texnologiyalarının istifadə ədəbiyyat dərslərinin təşkilində əsas tələb kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Kurikulumda göstərilir ki, bu sənəd milli və ümumbəşəri dəyərlər, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əlverişli təlim şəraitinin yaradılması, tələbçiyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük, integrativlik kimi ümumi prinsiplərə istinad edilməklə hazırlanmış, məzmun standartları müəyyənləşdirilərək şagirdlərin idraki, informativ – kommunikativ fəaliyyət göstərmələri, onlarda düşünmə, emosional və hərəkəti bacarıqların normalaşdırılması əsas götürülmüşdür.

Tabii ki, ədəbiyyat müəllimləri də innovasiya və yeni təlim texnologiyalarını təlim prosesinə tətbiq etmək, daim yaradıcılıq axtarışında olmaq, pedaqoji ideyaların nəzəri və praktik məsələlərini öyrənmək üçün müasir metodlardan, idrak fəallığını yaradan iş üsullarından istifadəni bacarmaqla ədəbiyyatı öyrətməli və şagirdlərə sevdirilməlidir. Ancaq “innovasiyalardan, yeni metodlardan istifadə heç də ənənəvi metodlardan tamamilə imtina etməyə əsas vermir” [2, s. 11]. Qabaqçıl məktəb təcürbəsi də təsdiq edir ki, şagirdə nə qədər həssas yanaşsaq, onları düşündürən suallardan istifadə etsək, İKT-dən istifadə etməklə fəal dərslər modelləri qura bilsək, onda dərslər müasir tələblərlə səsleşər, az vaxt ərzində geniş informasiya əldə etmək reallığı çevrilə bilər.

Pedaqoji fikirlərdə bir daha əsaslandırılmışdır ki, hər yeniliyi olduğu kimi qəbul etmək, yaxud da eyni dərslərdə həddindən artıq müxtəlif iş üsullarından – texnikalardan istifadəyə meyl göstərmək doğru deyildir. Etiraf edək ki, belə dərslərin təşkilində nizam-intizam pozulur, mövzu tam qavranılmır, vaxt müddəti çatmır, sinifdə mənasız yerə səs-küy yaranır. Ancaq hər bir dərslərdə ədəbi təhsilin, təbiiyin, idrak fəallığının, məntiqi düşünmənin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi, bir-iki iş üsulundan – texnikalardan istifadə olunması mövzuya aid seçilmiş problemin və irəli sürülmüş fərziyyələrin həlli yollarının tapılmasına, informasiya mübadiləsinin aparılmasına, təqdimatın düzgün verilməsinə, nəticələrin çıxarılmasına, yaradıcı təbiiqetmənin nümunələr əsasında dəqiqləşdirilməsinə geniş imkan yaradır, dərslər mürəkkəb iş sistemi üzərində yox, sadə formada təşkil olunur, təlim materialları öyrənilir. Şübhəsiz ki, işin bu istiqamətdə təşkil innovasiya və yeni metodlardan istifadəni əsas götürməklə ənənəvi metodlarla bu yanaşma mövqeyinin sintezi üzərində qurulur. Şagirdlərin yaddaşına deyil, təfəkkürünü inkişaf etdirməyə müsbət təsir göstərir: “Ənənəvi təlimdə bu gün, eləcə də sabah üçün faydalı çox şey var: bunları sadəcə olaraq, yaşatmağı, yeni təlimi yanaşmalarla uzlaşdırmağı bacarmaq lazımdır” [3, s. 30].

Müasir dərslər haqqında düşünəndə ilk öncə müəllimin İKT-dən istifadəni bacarması xatırlanır, yada düşür. “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı”nda da İKT-dən təhsildə istifadənin zəruri tələb kimi qarşıya qoyulması bu sahəni dərindən araşdırmağa, dərsləri bu imkanlardan istifadə etməklə təşkil etməyə maraq yaradır. az vaxt ərzində geniş informasiya toplamağı, dərslərdə şagirdlərin idrak fəallığını yaratmağı stimullaşdırır. Əlbəttə, ədəbiyyat dərsləri müəllimin pedaqoji prosesi dərindən bilməsi, yaradıcı təxəyyülünü işə fəal qoşması nəticəsində yaranmalıdır. Bütün dərsləri eyni qaydada, eyni üsulla keçmək təcürbədə özünü doğrultmur: “Ədəbiyyat dərsləri üçün standart bir quruluş vermək,

yeknəsək bir forma seçmək olmaz və bu yolla təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyildir” [4, s. 73].

Hər bir dərslər ədəbiyyat kurikulumunda deyildiyi kimi, fənyönümlü deyil, şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü, interaktiv, integrativ səciyyə daşmalıdır. Bununla yanaşı, məntiqi təfəkkür, idrak fəallığı və tədqiqatçılıq bacarığı formalaşdırılmalıdır. Müasir təlim prinsipləri – şəxsiyyətyönümlü təlim prinsipi, fəal idrak prinsipi, inkişafetdirci təlim prinsipi, təlim-təbiiqə sisteminin çevikliyi prinsipi, “qabaqçılıq təlim” prinsipi, əməkdaşlıq prinsipi, dialoji təlim prinsipi əsasında qurulan dərslər modellərində də öyrədici mühitin yaradılması, ədəbi biliklərin şagirdlərin və həyatın tələblərini ödəmək vəsaitinə çevrilməsi reallaşmalı, əsərin tam dərk olunması, təhlil edilməsi üçün geniş imkan yaradılmalıdır.

Etiraf etməliyik ki, İKT-nin tətbiqi ilə fəal təlimin qurulması, dərslər mərhələlərdən necə səmərəli istifadə olunması ilə bağlı müxtəlif fikirlər, fərqli mövqələrə rast gəlmək mümkündür. Metodik fikirlərdə də fəal dərslər necə başlamaqla əlaqədar müxtəlif tövsiyələr verilir. Bir mühüm məsələ də əsas götürülür ki, hər bir mövzu sinifdə öyrənilməli, şagirdlərə dərk etdirilməlidir.

Aparılan tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, sinif təşkil edilmədən, keçmiş mövzu, ev tapşırığı yoxlanılmadan motivasiya yaratmaq düzgün mövqə kimi qiymətləndirilə bilməz. Çünki ədəbiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olması imkan yaradır ki, evdə mətn əzbər öyrənilsin, müəyyən sitatlar seçilsin, lüğət üzərində iş aparılsın, esse yazılsın və s. Ancaq bu bir həqiqətdir ki, hər bir dərslərdə müəyyən bir pedaqoji ideyanı, milli-mənəvi dəyərləri şagirdlərin qəlbinə, düşüncəsinə daxil etmək, onların bu məqsəd və amala xidmət etməsini təmin etmək mümkündür. Qabaqçıl müəllimlərin iş təcürbəsi göstərir ki, sinif təşkil edilmədən, qruplar yaradılmadan, ev tapşırıqları yoxlanılmadan, keçmiş mövzu soruşulmadan dərslər başlamaq şagirdləri fəallaşdırır, onlarda təlimə marağı azaldır, passiv mövqə tutmalarına imkan yaradır.

Bu gün müasir dərslər haqqında geniş diskussiyalar aparılır, hətta məktəb təcürbəsində tətbiqi mümkün olmayan məsələlərdən də danışılır. Əlbəttə, bütün məktəblərin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmədən və bu təhsil ocaqlarının yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatı tam həyata keçirilmədən, milli kurikulumu uyğun yüksək səviyyəli dərslər və metodik vəsaitlər hazırlanmadan müsbət nəticələr əldə etmək mümkünsüzdür. Ciddi nöqsanların olmasına baxmayaraq, yeni çap edilmiş V sinif ədəbiyyat dərsləri və müəllim üçün vəsait bu sahədə atılan ilk addım kimi müsbət qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bu sahəyə daim qayğı göstərməsi bu problemlərin həlli yollarını tez bir zamanda bütün məktəblərdə reallaşdırma bələkədir. Respublikamızda təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması sahəsində uğurlu nəticələr əldə edilməsi, “hər şagirdə bir kompüter” şüarının gerçəkləşdirilməsi Azərbaycan təhsilinin uğurlu nəticələri olduğunu bir daha təsdiq edir.

Müəllimin nəzəri və metodik səviyyəsi, təşkilatçılıq bacarığı, ürayının hərəkətini şagirdlərə verməyi bacarması da müasir dərslərin qurulmasına təsir göstərən əsas faktorlardır.

Eyni zamanda, təlimdə integrativlik şagirdi düşündürən, tədqiqat aparmağı istiqamət verən, nəticə çıxarmağı imkan yaradan vəsaitlərdən biridir. Buna görə də hər hansı bir mövzu öyrədildəndə əvvəlcə mövzunun adı şagirdlərin özlərinə tapdırılmalı, problem seçməli, sonra fərziyyə müəyyənləşdirilməli, iş vərəqlərinə yazılmış suallar tədqiqat aparmaq üçün ayrı-ayrı qruplara paylanmalıdır. Nəzərdə

tutulmalıdır ki, müzakirəyə çıxarılan problemlə bağlı şagird nəyi bilir, tədris olunan əsərdə yazıcının bu məsələyə münasibəti necədir və həyatda buna baxış müstəvisi hansı istiqamətdədir. Beləliklə, dərstdə şagird düşüncəsi, yazıçı mövqeyi, həyat həqiqətləri qarşı-qarşıya qoyulmalı, müqayisələr aparılmalı, fərqli cavablara aydınlıq gətirilməli, düzgün nəticələr əsaslandırılmalıdır.

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi, müəllimlərlə aparılan sorğunun nəticələri bir daha təsdiq edir ki, fəal/interaktiv təlimdə çətinliklər çoxdur, həlli zəruri sayılan problemlər tədqiq olunmalı, araşdırılmalı, məktəb təcrübəsində yoxlanılmalıdır. Ancaq həqiqət budur ki, müasir dərslər şagirdlərin marağına səbəb olur, onları düşündürür, tədqiqat aparmağa istiqamətləndirir, onların təşəbbüskarlığını, işgüzarlığını artırır. Əlbəttə, yeni dərslər modellərinin qurulması heç də asan deyildir. Bu, ilk növbədə elmi-nəzəri və metodik hazırlıq tələb edir. Bu istiqamətdə atılan hər bir addım, müsbət nəticələrin əldə olunması ədəbiyyat dərslərini müasir tələblər səviyyəsində qurmağa imkan verir.

Elmi yeniliyi: Ədəbiyyat təlimində dərslərin təşkili, müasir təhsil sistemində uyğun onun təkmilləşdirilməsi məsələləri, yeni təlim texnologiyalarının bu prosedura təbii yolları, müasir dərslər modellərinin qurulması imkanları tədqiqatla cəlb olunmuşdur.

Təbii əhəmiyyəti: Ədəbiyyatın tədrisi problemlərini araşdırən tədqiqatçılar, mühazirə və seminar aparan müəllimlər innovasiyalardan və yeni təlim texnologiyalarından istifadənin yollarını axtaranda əldə olunmuş elmi nəticələrdən istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov A., Ağayev Ə. *Pedaqogika*. Bakı, 2007.
2. Kərimov Y. *Təlim metodları*. Bakı, 2007.
3. Hüseynoğlu S. *Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim*. Bakı, 2009.
4. Mikayılov Ş. *Elmi-metodik əsərlərdən seçmələr*. Bakı, 2009.
5. Aslanov Y. *Ədəbi axtarışlar və tədris*. Bakı, 2013.
6. Yusifov F. *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası*. Bakı, 2012.

РЕЗЮМЕ

Использование педагогических идей как важное средство при обучении на уроках литературы

В статье исследуются новые модели уроков литературы, внедрение достижений мировой практики в учебный процесс и изучение возможностей их применения.

Определение направлений современного подхода согласно требованиям к учебному курсу и оптимальных возможностей анализируется в данной статье.

SUMMARY

Use of pedagogical ideas as an important way of literature teaching

In the paper creating new models of literature lessons, implementing the achievements of the world practice in the educational process and learning the possibilities of their applying are considered.

Defining the directions of modern approach due to the requirements of the syllabus and optimal possibilities have been studied.

ALİ MƏKTƏBDƏ “ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİNİN TƏŞKİLİ: PLANLAŞDIRMA, METODİK İŞ VƏ ƏDƏBİYYAT KABİNETİ” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ

Fəxrəddin YUSİFOV,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bu gün təlim üsullarının yeniləşdirilməsi, tələbələrdə təlim zamanı şüurluluq və fəallığın yüksəldilməsi, düşünən auditoriyanın formalaşdırılması, təlim prosesinin iştirakçıları arasında əməkdaşlığın yaradılması, onların qarşısına müəyyən problemlər qoyma, həmin problemləri müstəqil araşdırma və həll etmə bacarığını formalaşdırma diqqət mərkəzində saxlanılmalı olan mühüm məsələlər sırasındadır. Ənənəvi mühazirələrdə müəllim mühazirəni planın maddələrinə uyğun olaraq bənd-bənd izah edir, sonda yekun qənaətləri ümumiləşdirərək tələbələrə təqdim edir. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, bu cür mühazirələrdə hətta yüksək səviyyədə əyanilik təmin olunsaydı, kompyuterin imkanlarından səmərəli istifadə olunsaydı belə iş prosesində tələbələrin cəlb olunmaması dərslər cansız və maraqsızdır, təxminən 15 dəqiqədən sonra diqqətin yayınması baş verir, az keçmir ki, auditoriya yorulur və passiv dinləyici olmaqdan da bezir. Ənənəvi mühazirələrdə müşahidə olunan bu cür çatışmazlıqların aradan qaldırılması uzaq keçmişdən bu günə qədər bir çox pedaqoqlar, metodistlər, bu sahədə çalışan alimləri düşündürmüş, onun səmərəli qurulması yollarına dair xeyli tədqiqatlar aparılmış, əsas diqqət isə auditoriyanın bu passivlikdən çıxarılması yollarına yönəldilmişdir. Bu yollardan biri də təlim prosesində - mühazirələrin gedişində interaktivliyin təmin olunmasıdır. Biz aşağıda, uzun illərdir ki, bu sahədə apardığımız araşdırmalarımızın nəticəsi kimi, ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursunun bir mövzusunun interaktiv mühazirə yolu ilə tədrisi təcrübəsini təqdim edirik.

Əvvəlcə, onu qeyd edək ki, interaktiv mühazirələrin mahiyyətində dialoq və əməkdaşlıq durur. Elə interaktiv sözünün mənası da buradan götürülmüşdür: inter – qarşılıqlı, birgə akt – fəaliyyət deməkdir. Bu mühazirələrdə təlim prosesinin iştirakçıları arasında bərabər hüquqluluq, fərqli fikirlərə hörmətlə yanaşmaq, işgüzar psixoloji mühit, problemlərin həlli yollarına dair müstəqil fikirlər söyləmək, axtarışlar aparmaq, axtarışların nəticələri ilə ətrafdakıları tanış etmək, ümumi rəyə gəlmək bacarıqları nümayiş etdirmək təmin olunur. Problem elan olunduqdan sonra onun həlli yollarına dair iştirakçıların fərziyyələri alınır, nə üçün bu yolun seçilməsinə dair onların fikirləri dinlənilir. Alınan fərziyyələr lövhəyə qeyd olunur və ümumi müzakirələrdən sonra problemin ən səmərəli həlli yoluna bir aydınlıq gətirilir. İş bu qayda ilə mühazirənin hər bir maddəsi üzrə davam etdirilir. Müəllim vaxtdan daha səmərəli istifadə etmək üçün slaydlar hazırlayır və proyeksiya cihazı vasitəsi ilə həmin slaydları bir-bir nümayiş etdirir. Slaydlar mühazirənin gedişini bütün incəliyi ilə özündə əks etdirməli, məntiqi cəhətdən bir-birini izləməlidir. Buradakı tapşırıqlar mövzunun məğzini əhatə etməli,

tələbələrini problem ətrafında səfərbər etməli, düşündürməli və onlarda müvafiq bacarıqların formalaşdırılmasına imkən yaratmalıdır.

Başqa bir məsələ belə müəhazirələrdə qoyulan məsələlərlə tələbələrin həyatı bacarıqları arasında əlaqələrin qurulmasıdır. Müəllim müəhazirənin gedişində, problemlərin qoyuluşunda işi elə təşkil etməlidir ki, həmin məsələnin həllində tələbələr şəxsi qənaətlərinə, həyatı müşahidələrinə, öz təcrübələrinə istinadən onlara yanaşa bilsinlər.

İnteraktiv müəhazirələrdə bir məsələni də xüsusi ilə vurğulamaq yerinə düşər. Bu da müəhazirələrin elə qurulmasıdır ki, hər bir mövzu tələbələrin peşə hazırlığı işinə şüurlu yanaşmasına, onlarda müvafiq kompetensiyaların, ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına geniş imkanlar açsın. Biz öz təcrübəmizdə bunu dəfələrlə müşahidə etdiyimizdən, aşağıdakı iş təcrübəsini diqqətinizə çatdırırıq. Müəhazirənin gedişində proyeksiya cihazı, kompüter, powerpoint programında yaradılmış slaydlardan, filipçartlardan və s. istifadə olunur. Əgər ali məktəb müəlliminin istifadəsində bu proyeksiya cihazı olmazsa, onda slaydları kompüter səhifəsi həcmində çap etdirərək lazım gəldikcə auditoriya qarşısında nümayiş etdirə bilər.

Müəllim auditoriyaya salamladıqdan və jurnalda müvafiq qeydlərini apardıqdan sonra aşağıdakı slaydı proyeksiya cihazı vasitəsi ilə lövhədə nümayiş etdirir. Onlara təklif edir ki, slaydın məzmunu ilə tanış olsunlar və məsələyə münasibətlərini bildirsinlər. Hansı bəndi seçdiklərini və bunu nə üçün etdiklərini izah etsinlər.

I slayd. İnsan nə zaman uğur qazanar?

- Çalışanda.
  - İşi düzgün təşkil edəndə.
  - Dostu yardım edəndə.
  - İşi düzgün planlaşdıranda.
  - Bəxti gətirəndə.
- Fikrinizi əsaslandırın.

Müxtəlif fikirlər dinlənir və hansı bəndin daha çox vurğulandığı ümumiləşdirilir. Müəllim çalışır ki, əsas diqqət düzgün təşkil olunmanın üzərində cəmləşdirilsin. Çünki çalışmaq, planlaşdırmaq nə qədər yerində olsa da, hər şeyə istiqamət verən işin düzgün təşkil olunmasıdır.

Auditoriya bu fikrin üzərində dayandıqdan sonra, onlara belə bir sual ünvanlanır:

– Sizcə, bugünkü müəhazirəmizdə hansı məsələni araşdırmalı olacağıq?

Tələbələrin cavabları dinləndikdən sonra onlara təşəkkür edilir və mövzunun adı dəqiq şəkildə lövhəyə qeyd olunur: Ədəbiyyat tədrisinin təşkili, planlaşdırma, metodik iş və ədəbiyyat kabineti.

Sonra II slayd nümayiş etdirilir. Hər bir bənd üzrə ardıcılıqla tələbələrin fikirləri alınır və lazım gələrsə, onlar yığcam şəkildə lövhəyə qeyd olunur. (Slaydlarda təqdim olunan (...) şərti işarəsi məsələ barəsində tələbələrin cavablarının dinlənilməsinə işarədir).

II slayd. Ədəbiyyat dərslərinin təşkili:

- Təşkil etmək dedikdə nə başa düşürsünüz? (...).
- Dərsin təşkil olunması dedikdə nə yada düşür? (...).
- Ədəbiyyat dərslərini təşkil edərkən müəllim nələri bilməlidir? (...).

Müəllim tələbələrin cavabını dinlədikdən sonra növbəti slaydı təqdim edir. bildirir ki, görək, təşkil sözünün mənasını düzgün müəhazirəçin anlayıq. Bunun üçün də slayda baxaq.

III slayd. Lüğətə baxaq:

Təşkil (ə)- lazımı şəkildə salma, qurma.

Müəllim: - Sözlərin mənasını düzgün müəhazirəçin izah etmişdiniz? (...). Fikirlər alındıqdan sonra təşkil olunmanın mahiyyətinə daha dərin müəhazirəçin üçün növbəti slayd təqdim olunur. Oradakı tapşırığın icra olunmasına başlanılır.

IV slayd. Tapşırıq:

- Gəlin 1-dən 10-a qədər sayaq. Elə edək ki, say zamanı toqquşma olmasın (...).
- Saymağı bacara bildikmi? (...).
- Buna səbəb nə oldu? (...).
- Sayımızın uğurlu alınması üçün nə etməli idik? (...).
- Sizcə, ədəbiyyat tədrisinin uğurlu alınması üçün nə etməliyik? (...).
- Planlaşdırma olmasa, onu düzgün etməyi bacarmasaq, dərslərdə uğur qazanmaq olarmı?

Tapşırığın icrası zamanı tez-tez toqquşma olduğundan, adətən auditoriya beşə qədər ardıcıl sayı bilmir. Çünki hərə ardıcıl olaraq bir rəqəmi deyəndə elə olur ki, tələbələr eyni vaxtda eyni rəqəmlərin adlarını səsləndirirlər. Təxminən 3-4 dəqiqəlik icradan sonra slaydın 2-ci, 3-cü, 4-cü sualına cavablar axtarılır. 4-cü sualın cavabından çıxış edilməklə 5-ci suala tələbələrin fərziyyələri alınır və onlar lövhəyə (filipçarta) qeyd olunur. Sonra 6-cı sual qısa cavablar alınır. Müəllim diqqəti növbəti slayd cəlb edir və bildirir ki, bu müəhazirədə aşağıdakı məsələlər barəsində bilik və bacarıqlara sahib çıxacaqlar:

V slayd. Bugünkü məsələdən gözlənilən nəticələr:

- ⇒ Ədəbiyyat dərslərində planlaşdırmanın yeri, növləri, onların quruluşu.
- ⇒ Metodik işin əhəmiyyəti, növləri və onların fəaliyyət prinsipi.
- ⇒ Ədəbiyyat kabinetinin əhəmiyyəti, necə yaratmaq yolları, orada hansı işlər aparıla biləcəyini izah edir.

Müəllim deyilən fikirləri ümumiləşdirmək baxımından ədəbiyyat tədrisinin təşkilinin əhatə edəcəyi məsələləri əvvəlcə tələbələrdən alır və sonra aşağıdakı slaydın bəndlərini nümayiş etdirir.

VI slayd. Ədəbiyyat tədrisinin təşkili dedikdə (...):

- ədəbiyyat tədrisinin necə planlaşdırılması,
- ədəbiyyatın tədrisi işinə kömək edən metodik işin fəaliyyəti.
- sınıfdaxaric və məktəbdənkənar işlərin dərslərlə sənəməli əlaqələndirilməsi,
- ədəbiyyat kabinetinin bu işdə rolu kimi məsələlər nəzərdə tutulur.

Slaydın məzmunu ilə fərziyyələr tutuşdurulur. Müəllim bildirir ki, gəlin həmin məsələlərin hər birinə bir-bir nəzər salaq. Onların həlli yollarını araşdıraq. Sonra isə növbəti slayd təqdim olunur.

VII slayd. 1. Həyatımızda və tədrisdə planlaşdırmanın yeri (...):

• Elə bir iş tapmaq olmaz ki, onu planlaşdırmadan həyata keçirmək mümkün olsun.

• Planlaşdırma olmasa, nə dərsi qurmaq, nə keçmək, nə də jurnalda qeydlər aparmaq olar.

• Planlaşdırma imkan verir ki, dövlətimizin qarşıya qoyduğu vəzifələri inamla həll edək.

Əvvəlcə, sərəlvhənin müzakirəsi aparılır, fərziyyələr alınır və lövhədə (filipçartda) qeyd olunur. Sonra alınan fərziyyələrlə slaydın məzmunu arasında müqayisələr aparılır və nəticələr çıxarılır. Tələbələrə planlaşdırma növlərinə dair slaydlar təqdim olunur. Həmin slaydlarda həm ənənəvi, həm də yeni planlaşdırma ilə tanışlıq əks olunur. Müəllim əvvəlcə planlaşdırmanın növlərinə dair tələbələrin ümumi təsəvvürlərini alır, sonra isə hazır nümunəni təqdim edir.

VIII slayd. Ədəbiyyat tədrisində planların növü (ənənəvi və yeni) (...):

A) İllik plan (ənənəvi):

• Proqram materiallarının düzülmə ardıcılığını, mövzuların adlarını, tədrisinə neçə saat ayrıldığını, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə, nitq inkişafına, s/xaric və m/kənar işə dair məlumatları əks etdirir.

• Müəllim onun vasitəsilə mövzulararası əlaqəni, görülməli işləri daha dəqiq nəzarətdə saxlaya bilər.

• Onu fənn proqramı əsasında müəllimin özü tərtib edir.

• İllik planlaşdırmanın yeni nümunəsi cədvəl formasında nümayiş etdirilir.

Hər iki illik planlaşdırma nümunəsi tutuşdurulur, məzmununa aydınlıq gətirilir. Sonra IX slaydın birinci (b) bəndi üzrə tələbələrin təsəvvürləri aşkara çıxarılır. Yarımillik planda hansı bölmələrin ola biləcəyi, necə tərtib olunması məsələlərinə dair tələbələrin ehtimalları alınır. Sonra həmin ehtimallar slaydın sonrakı bəndlərindəki fikirlərlə tutuşdurularaq nəticələr çıxarılır. Sonuncu bəndin reallaşması üçün hər iki plan nümunəsi tələbələrə təqdim olunur.

IX slayd. B) Yarımillik (təqvim-tematik) plan (ənənəvi və yeni) (...):

• Proqramın tələbini əldə rəhbər tutur, müəyyən sinif üzrə yarımillik keçiləcək mövzuların saatbasaat bölgüsünü verir. Hər saatin qarşısında keçiləcəyi tarix qeyd olunur. Təqvim-tematik sözü də buradan götürülmüşdür.

• Məktəbin rəhbərliyi onu təsdiq edir. Buradakı mövzular keçildikcə eyni ilə də jurnalda qeyd olunur.

• Ənənəvi və yeni yarımillik planların bölmələrini cədvəl formasında tutuşduraq.

X slaydın təqdiminə başlanılır və (c) bəndindəki məsələyə dair tələbələrin ilkin təsəvvürləri aşkara çıxarılır. Sonra slaydın bəndlərindəki məlumatlar nümayiş etdirilir və onlar ilkin təsəvvürlərlə tutuşdurulur, nəticələr çıxarılır.

X slayd. C) Cari (gündəlik) planın tərtibi qaydası (ənənəvi və yeni)

(...):

• İllik (yarımillik) plan əsasında dərslərin necə keçilməsini, onun gedişatını əks etdirir. Yəni dərslərin gedişinin ya geniş konspekti, ya da qısa planıdır.

• Dərslərin geniş planına dərslərin icmalı deyilir. 18-24 səhifə həcmində olur.

• Qısa plana isə gündəlik plan deyilir və 2-3 səhifə həcmində olur.

• Bu planlar müəllimin dərslə necə hazırlığının göstəricisidir. Onun hər ikisini məktəb rəhbərliyi yoxlayıb təsdiq edir. Yalnız bundan sonra müəllim dərslə girə bilər.

XI slaydda da eyni iş qaydası tətbiq olunur.

XI slayd. Ənənəvi dərslə icmalının tərtibi qaydası (...):

• Titul səhifəsi olur, sonra sinif, tarix, dərslə neçənci saatda keçiriləcəyi göstərilir (VIII sinif, 12.12.2014, başlanılır: saat 8.30-da).

• Sonra alt-alta mövzu, məqsəd, dərslə tipi, iş forması, üsul və vasitələr qeyd olunur.

• Bundan sonra dərslə mərhələləri və onlara ayrılan təxmini vaxt bölgüsü verilir.

• Sonra isə dərslə gedişi başlığı yazılır və hər mərhələdə görülməli işlər qeyd olunur.

• Sonda qiymətləndirmə sxemi verilir və müəllim imza atır, tarixi qoyur.

XII slayddakı material bütövlükdə təqdim olunur və onun müşahidəsi təşkil olunur. Sonra ənənəvi gündəlik planla onun nə kimi fərqləndirilməsinə aydınlıq gətirilir.

XII slayd. Kurikulum əsaslı gündəlik planlaşdırma nümunəsi.

• Mövzu:

• Məqsəd: (reallaşdırılacaq standartlar göstərilməklə)

• Dərslə tipi:

• İş forması:

• Üsul və vasitələr:

• Resurslar:

• Dərslə mərhələləri üzrə təxmini vaxt bölgüsü:

1. Motivasiya, problemin qoyuluşu

2. Tədqiqatın aparılması

3. Məlumat mübadiləsi

4. Məlumatların müzakirəsi və təşkili

5. Nəticələrin çıxarılması

6. Yaradıcı tətbiqetmə

7. Ev tapşırığı

• Dərslə gedişi: ... (hər bir mərhələdə görülməli işlər bir-bir açıqlanır).

• Qiymətləndirmə (məqsədə görə müəyyən mərhələdən sonra aparıla bilər)

XIII slayd. 1-ci məsələni yekunlaşdıraraq:

• Biz nədən danışdıq? (...).

- Hansı plan növlərini tanıdınız? (...).
- İllik və yarımillik plan arasında hansı fərqi gördünüz? (...).
- Yarımillik planın istifadə yeri (...).
- Gündəlik planın neçə növü oldu? (...) Həcmi, istifadə yeri, həmiyyəti barədə nə öyrəndiniz? (...).

- Bəs yeni illik plan və cari plan barəsində nə öyrəndiniz? (...).

Birinci məsələ barəsində iş tamamlandıqdan sonra XIV slaydın təqdimi həyata keçirilir. Oradakı məsələlərə aydınlıq gətirilir.

XIV slayd. Ədəbiyyat tədrisində metodik iş.

- Metodik iş dedikdə nə yadınıza düşür? (...).
- Metodik iş ədəbiyyat tədrisinə hansı imkanları açır? Nəyə görə belə düşünürsünüz? (...).
- Metodik işin növləri barədə nə deyə bilərsiniz? (...).

Fikirilər ümumiləşdirildikdən sonra XV slaydın birinci bəndi üzrə (sərlövə üzrə) tələbələrə ilkin təsəvvürləri aşkara çıxarılır. Sonra digər iki bənd təqdim olunur və irəli sürülən fikirlərlə onlar tutuşdurulur və ümumiləşdirmələr aparılır. (Eyni iş qaydası XVI, XVII, XVIII və XIX slaydlar üzərində də təşkil olunur).

XV slayd. Metodbirlişmənin vəzifəsi və növləri (...).

- Əsas vəzifəsi müəllimlərə metodik yardım göstərməkdir.
- Onun üç növü vardır: a) məktəbdaxili, b) məktəblərarası və c) rayon üzrə.

XVI slayd. Məktəbdaxili metodbirlişmə (...).

• Məktəbdaxili metodbirlişmə azı 3 nəfər ixtisas müəllim olduqda yaradılır. İxtisas müəllimi 3-dən az olanda fənbirləşməsi yaradılır.

• O, iş planı əsasında fəaliyyət göstərir. İş planını məktəb rəhbərliyi təsdiq edir.

- Hər həftə iclasları olur.

XVII slayd. Məktəbdaxili metodbirlişmənin iş planı (...):

- 1) Təqvim-tematik planların müzakirəsi və təsdiqi.
- 2) Açıq dərslərin qrafikinə təsdiqi.
- 3) İş təcrübələrinin öyrənilməsi və yayılması.
- 4) Metodiki yeniliklərin müəllimlərə çatdırılması.
- 5) Elmi-metodiki seminarların, konfransların yubiley tədbirlərinin keçirilməsi.

XVIII slayd. Məktəblərarası metodbirlişmələr (...).

• Onun tərkibinə qonşu, yaxın məktəblərin metodbirlişmə rəhbərləri və fəal qabaqcıl müəllimlər daxil olur.

• Ayda bir dəfə toplantı iş təcrübəsini öyrənmək və ya yaymaqla məşğul olurlar.

XIX slayd. Rayon üzrə metodbirlişmələr (...).

• Rayon üzrə metodbirlişmənin tərkibi məktəb metodbirlişmə sədrlərindən və bir-iki qabaqcıl müəllimdən təşkil olunur. Ona təhsil şöbəsinin metodisti rəhbərlik edir.

• Ayda bir dəfə iclasını keçirir, iş planını təsdiq edir və ona uyğun fəaliyyət göstərir.

XX slayd. 2-ci məsələni yekunlaşdırmaq:

- Biz nə barədə söhbət apardıq? (...).
- Metodbirlişmə olmasa nə baş verə bilər? (...).
- Onun hansı növləri var? (...).
- Metodbirlişmə necə fəaliyyət göstərir? (...).

Növbəti problem ədəbiyyat kabineti ilə bağlı olduğundan müəllim XXI slaydı təqdim edir və oradakı bəndlər üzrə işini davam etdirir.

XXI slayd. 3. Ədəbiyyat kabineti.

- Sual: Sizcə, o, nə üçün yaradılmışdır? (...).
- Onu siz bir müəllim kimi necə yaratmağı planlaşdırırsınız? (...).
- Bu kabinetə siz nələri yerləşdirməyi məsləhət görəcəksiniz? (...).

XXII slayd. Özümüzlə yoxlayaq.

• Ədəbiyyat kabineti şagirdlərin elmi, ədəbi-bədii yaradıcılıq mühitinə çevrilməlidir.

• Bura söz sənətlərinin portretləri, əsərləri və kəlamları ilə bəzədilməlidir.

- Əyani vasitələrlə dolu olmalıdır.
- Ədəbiyyat kabineti ədəbi-mədəni mərkəz kimi çıxış etməlidir.

XXIII slayd. Suallara cavab yazın:

1. Bu gün yeni nə öyrəndim? (bir neçə kəlmə)
2. Mənə daha maraqlı gələn nə oldu?
3. Məndə hansı sual yarandı.
4. Mühazirənin gedişi barəsində nələri təklif edərdiniz.

XXIV slayd. Diqqətinizə görə təşəkkürlər.

Müəllim mühazirənin gedişində imkan daxilində bilikləri hazır verməkdən qaçmalıdır. Problemləri qoymaq, onun həlli yollarını tələbələrədən almaq, onların içərisindən ən səmərəlisini müzakirələr nəticəsində müəyyən etmək, sonra onları düzgün variantlarla müqayisə etməklə şəxsi qənaətlərinin nə qədər doğru olduğuna inanmaq bu gün mühazirələrimizin başlıca amalına çevrilməlidir. İnteraktiv mühazirələrin tətbiqi imkan verir ki, gənclərimiz müəllimlik sənətinin sirlərinə axtarırlar, tapıntılar, tədqiqatlar, fikir mübadiləsi aparmaq yolları ilə gəlsinlər. Belə olanda onlar öz işlərinə daha ürəkdən bağlanırlar və daha inamlı olurlar. Bizim də bir müəllim kimi öhdəmizə düşən vəzifə tələbələrimizə bu işdə daha yaxından dəstək olmaqdır.

NATIQLIKDƏ BAŞLICA AMİLLƏR

Gülşən BƏŞİROVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Vaqif QURBANOV,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: natiqlik, başlıca amil, maraq, çatdırmaq, ümumiləşdirmə, keyfiyyət, nəticə, biliyin qiymətləndirilməsi, son söz.

Hər bir xalqın öz cahənşümül insanları, qəhrəman övladları, iğid oğul və qızları olduğu kimi, yaddaş, parlaq nitq və dərin təfəkkürü ilə meydana çıxanları, tarixə düşənləri də var. Azərbaycan xalqının tarixində A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, M.Rəfili, Ə.Sultanlı, Ş.Qurbanov fenomenal natiqlər sayılırlar. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində H.Əliyev natiqlik ulduzuna daha yaxın olmuşdur. Həqiqətən ulu öndərimiz Heydər Əliyev tarixə həm də öz parlaq nitqi ilə düşmüşdür. "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir" – deyən o böyük azərbaycanlı öz zamanının görkəmli natiqlərini heyrdə qoyan aydın bir dillə danışırdı. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışıq, nitqi ilə də dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, böyük mütəfəkkir idi.

Ulu öndərin natiqlik məharəti siyasi, hüquqi olduğu kimi akademik natiqlikdə də Allah vergisi idi. Çünki onun nitqində polad kimi möhkəm elmi məntiq var idi... Akademiklərimiz öz çıxışlarında ulu öndərimizdən öyrəndiklərindən həvəslə danışırlar.

Hüquqi, dini və siyasi natiqlikdən fərqli olaraq, akademik natiqlik şagirdlər, tələbələr, aspirantlar, müəllimlər, alimlər qarşısında nümayiş etdirilən və özünəməxsus cəhətləri ilə xarakterizə olunan məharətli danışıq formasıdır.

Akademik natiqlikdə mövzu və problem sırf elmi arqumentlərin sayəsində analitik təfəkkürün məhsuluna çevrilərək öz şərhini tapır. Odur ki, alim – nitq adını doğrultmaqdan ötrü humanitar və planitar düşüncə tərzinə yiyələnəklə yanaşı, nitq normalarının düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, səlislik, məntiqi yığcamlıq – lakoniklik, orijinallıq, ifadəlilik və s. kimi amillər kompleksini öz arsenalına daxil etməlidir [5, s.79].

Başlıca amillər kompleksini nəzərdən keçirək:

1. Akademik natiqin hər bir elmə (təbiət, texniki, humanitar) məxsus ümumi cəhətlərə, o cümlədən fəlsəfəyə bələd olması təbiiidir. Çünki bu cəhət onun funksiooloji vəzifəsinə daxildir.

Bizə elə gəlir ki, elm sahəsindən və ixtisasından asılı olmayaraq, alim fəlsəfi anlayışlardan dürüst şəkildə baş çıxarmalıdır. Böyük yunan filosofu Aristotel 335-ci ildə "Ritorika" kitabını yazana qədər "Kateqoriyalar", "Estetika", "Etika" və "Poetika" kitablarını yazmışdı. Bizim bu gün haqqında danışdığımız akademik natiqliyin də fəlsəfəsini şərh etməkdən ötrü üzümüzü ya gərək Aristotel əsərlərinə və yaxud da onun ideyaları ilə öz ideya ardıcıllarının (İbn Sina, Bəhəmanyar, Tusi) idrak nəzəriyyəsinə çevirək [5, s. 80].

Metodologiyani həm idrakın, həm də təlimin əsası, dəyərləndirmə və şərh etmə meyarı hesab edirlər. Bu cür düşünən alimlər metodoloqlar adlanırlar. Metodoloq alim nitqinə danışdığı məsələyə fəlsəfi aspektdən qiymət verməklə başlayır. Onun nitqində müvafiq mövzunun metodoloji əsasları xüsusi mövzuya çevrilir.

Son bir neçə ildə bu məsələ ali təhsildə xeyli aktuallaşıb. Məsələn, institut, universitet və s. strukturlardan təkmilləşməyə və yaxud da ixtisasartırmaya göndərilən müdavimlər qarşısında elm generatorları və moderatorları nitq söyləməlidirlər. Dəvət olunan alimlər teniki və humanitar elmlərdə aparıcı nəzəriyyələrin tarixi təkamülü və cəmiyyətin inkişafında, təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsində onların rolu, elmin humanitarlaşdırılması yolunda alimlərin rolu, Azərbaycan alimlərinin dünya elmində mövqeyi, idrakın və təlimin metodlarından istifadə, yaxud da modern təfəkkürün nəticələri Milli Təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum), interaktiv metodlar, interaktiv təlim və s. barədə çıxış etməlidirlər. Kibernetiklər, tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar öz mühazirələrini XXI əsrin tələbi ilə elmi idarəetmə və təbiiqetmə strukturuna uyğun qurmalıdırlar.

Dilçi natiqin mövzusu əgər konkret olaraq "dillərin zənginləşməsi"dirsə, o, mütləq fəlsəfi ümumiləşdirmələrini müvafiq tezislər üzərində quraraq deməlidir: Dilin zənginləşməsi ünsiyyətin dinamik xarakter alması ilə əlaqədar baş verir. Yəni bir dil öz mövcud sözlərindən istifadə ilə dinamik inkişafa çevrilirsə, bu, onun artma, çoxalma, yenisini yaratma imkanlarının hesabınadır.

2. İxtisasartırmaya ciddi fikir verilməlidir. Parlaq nitq sahibləri bütün dövrlərdə ciddi mütləyə, ixtisasartırmaya fikir vermişlər. Məsələn, alim-natiq əgər humanitar ixtisaslıdırsa, mühazirələrində dəqiq elmlərdən danışarkən ehtiyatlı olmalı, hökmələrində, mülahizələrində diletant təsəvvürü yaratmalı deyil.

Ərəb-fars dillərini incəliklərinə qədər bilməyən, yalnız eşitdiklərinə əsasən hökm verən alimin dəfələri fakt qarşısında qaldıqlarının şahidi olmuşuq. Belə vəziyyətə düşməmək üçün natiqin dəqiqlik prinsipinə əməl etməsi tələb olunur. Bu prinsip düzgünlük–dəqiqlik norması kimi akademik natiqlikdə xüsusilə gözlənilməlidir.

Eyni zamanda siyasətşünas, dilşünas və ya hüquqşünas ixtisaslı akademik natiqlərə də haşiyəyə çıxmaqlarında, improvizasiyalarında uzunçuluq etməmək tövsiyə olunur. Üslubu dəyişməklə dinləyicidə improvizasiya ilə maraq yaratmaq istəyən natiq boşboğaz yunan natiqlərinin səhvlərini təkrar etməməlidir. Görkəmli natiq Şıxəli Qurbanov deyirdi ki, yunan–Roma natiqləri Demofen, Sisserondan hüquq və siyasət natiqliyini öyrənək; ancaq dinləyiciyə məlum olan, qulaqları deşən şablon xarakterli frazaları işlətməyə.

Dahi Nizaminin dövründə də məlumu deyilənlərə münasibət sərt olmuşdur. Şair "məlumu deməkdən kimə fayda var?" hikmətini bu məqsədlə yazmışdır.

Təkrarlar standartların yaranması və ənənəyə çevrilməsidir. Odur ki, alim-natiq hər il eyni formularla öz nitqini qurarsa, öz fənni və ya oxuduğu mühazirə mövzusu barədə düşünürsə, yerində sayır; beləliklə, bakalavrdə dedikləri magistraturada da təkrar edir. Bu, yolverilməzdir. Akademik natiqlikdə Nizaminin elmlə bağlı hikmətlərindən (biologiyaya, astronomiyaya, fizikaya, riyaziyyata dair aforizmlərdən sübut məqsədilə) istifadə edilməlidir.

Öyrənmək, öyrənmək, yenə də öyrənmək – deyən planetar düşüncə sahibləri dilindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bəşəriyyətə məxsus zəka sahibləridir. Onların peyğəmbərəcəsinə söylədikləri insanları yeni-yeni anlayışlarla silahlandırır. Bu mənada dərslərdə Aristotel, Platon, Sokrat, İbn-Sina, Nəsrəddin Tusi, Şeyx Sadi, Nizami Gəncəvi və başqa görkəmli şəxsiyyətlərdən götürülən sitatlar və ya iqtibaslar nitq məzmunlu etməlidir.

Müəllim-natiq bilikləri ilə fəxr etməli deyil; çünki onun da bilmədikləri çox ola bilər. O, daima müdriklərdən öyrənməyi tövsiyə etməli və Füzulini nümunə

göstərməlidir. Füzuli deyirdi: "İlahi, könlümə hər elmdən bir pay ver, bilirsən ki, mənəm könlüm müəllimdir. mənəm tiffi-dəbistanı" [4, s.193].

Yaxud dahi şair hikməti, haqiqəti, müəmmarı bilməyə can atmağın vacibliyini hamıya məsləhət görür və deyirdi:

Güman etmə ki, hikmətdən xəbərdar idi Əflatun,

Haqiqət elmdən aqah alim sanma Loğmanı [4, s.184].

Akademik natiqlikdə hər bir müddəə, hər bir mülahizə, hər bir hökmün əsasında idrakin qanunları ilə yanaşı, təlimin qanunları dayanmalıdır.

Natiq özünə gün kimi aydın olmayan fikirləri, əslinə müvafiq olmayaraq, şərh etməsi yolverilməzdir. Aqlılarımız dahi Füzulinin humanitar qayəli fikirlərini çox vaxt öz bildikləri kimi şərh edərək elmi səhvlərə yol verirlər. Onlar Füzulinin "Söz" qəzəlinin ikinci beytini səhv izah edirlər:

Artıran söz qədrini sidiq ilə qədrin artırar,

Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Halbuki, burada "kim" sözünün əvəzlik deyil, bağlayıcı olduğunu göstərsək, fikrin daha düzgün çatdırılmasını təmin etmiş olarıq.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim M.Əsgərov bu beytin ikinci misrasının şərhini belə verir: "Çünki söz nə qədər qiymətli olsa, bir o qədər əhlinin (yəni onu danışığında işlədənin) qiymətini və hörmətini artırır" [1, s.88].

Bu səhvin dərsliklərə istinadən şərhini verənlərə üzümüzü tutub onlara filoloq olduqlarını xatırladıq: filoloq-natiq ədəbiyyatı dilin qanunlarına dərin bələd olan alim səviyyəsində bilməyə çalışmalıdır.

3. Nitiqdə diferensiasiya olunanlar inteqrasiya edilərək ümumiləşdirilməlidir. Akademik natiqlikdə dilin fəlsəfəsinin materialist, idealist və yaxud da metafizikəsinə yozumlarına da bələdlik tələb olunur. Məsələyə sofist və ya monist baxışlar antik yunan filosoflarının nəzəriyyələrində var. Odur ki, akademik natiqdən dərin düşüncə tələb olunmalıdır. Qədim dövrlərdə bütün məlum elmlər fəlsəfə elmindən ehtiva olunardı. Eyni zamanda, ana dili dilin qayda-qanunlarına, həm də onlara istinad edilərək yaradılan ədəbiyyata birlikdə deyilməmiş. Əslində elə indi də belə olmalıdır. Ana dili deyəndə biz gərək dilimizi və ədəbiyyatımızı birlikdə nəzərdə tutaq.

4. Mühazirə metodikası interaktiv metodlarla aparılmalıdır. Halbuki çox vaxt bu prosesdə müəllim fəal, tələbə qeyri-fəaldır. Müəllim elmi hökmlərini mənbələrə, məxəzlərə, mülahizələrə, ideyalara istinadən deyil, kitabdan köçürtdükləri əsasında yazdırmağa məcburdur.

Müəllim üzündən səhsiz oxuyub-yazdırmaqla öz işini bitirmiş hesab edir, sadəcə qeydlər götürəndə isə yüksək bal yazmır.

Bir müddət belə qaydalar eksperimentin tətbiqinə dair tələblər hesab olunmuşdur. Eksperiment uzun çəkmişdir. Mühazirə metodikası məzmunca nə vaxt əvvəlki axarına düşəcək? Müəllim öz mühazirəsi ilə tələbələrin nəzərinə bəzi problem məsələləri qısa məzmununda çatdırmalı, geniş məzmunu mənimsəmək üçün mənbələrin ünvanını verər və müvafiq idraki suallara cavab axtarmağı tövsiyə etməlidir. Mühazirə metodikasını dikte edib yazdırmaq üsulu ilə tələbələrdə natiqliyə dair geniş təsəvvür yaratmaq qeyri-mümkündür. Deməli, bu metodikamı kökündən dəyişmək lazımdır. Konkret desək, mühazirənin motivasiyası və aparılması ardıcılığı belə olmalıdır:

1. Psixoloji ovqat yaradılır və mövzu elan olunaraq yazdırılır;
2. Mövzudan irəli gələn əsas ideya elan edilir;
3. İdraki suallarla mühazirədə toxunulacaq "açar" məsələlər göstərilir;
4. Tələbələrə qeydlər götürmək və axırda sual vermək hüququ xatırladılır;

5. Mövzu ilə bağlı açıqlanmış məsələlər (məzmun) yekunlaşdırılır;
6. Sual-cavab dəqiqəsi keçirilir (bunlar əks-əlaqə istiqamətində qurula bilər) və s. [5, s.84].

Qeyd edək ki, bu yol müəllimin (natiqin) elmi potensialını da, səriştəsini də göstərir, tələbələrin dinləyib-anlama, dərk etmə, sualvermə, söhbətə qoşulma mədəniyyətini də təkmilləşdirmiş olar. Qərb təhsilində mühazirə metodologiyası belə qurulur.

Rusiya Federasiyası lisey, gimnaziya, seminariya, kollec və s. təhsil müəssisələrində akademik mühazirələr keçirdiyindən, eyni zamanda alimlərin öz metodikalarında inkişafetdirici və tərbiyəedici innovasiyalardan istifadə etdiklərindən «Народно образование» jurnalının 1996-97-ci il nömrələrində silsilə yazılar dərc olunmuşdur.

Təhsil Nazirliyi ali təhsil müəssisələrindən elmi-metodik ideyaları öyrənilən ümumiləşdirən institut kimi daha çox istifadə etməli, ömək olmaqdan ötrü akademik dərslər keçirməlidir. Çünki gələcəyin akademik natiqləri, yəni müəllim-natiqlər belə təhsil müəssisələrində təkmilləşir və ixtisaslaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. "Maarif", 1985.
2. Əhmədov Ş. Mühazirəçilik məharəti, natiqlik sənəti. Bakı, "Gənclik", 1985.
3. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, "Elm", 1998.
4. Məhəmməd Füzuli. "Heyrət, ey büt", Gənclik, Bakı, 1989.
5. V.Qurbanov. Natiqlikdə başlıca amillər. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. 2008.

РЕЗЮМЕ

Главный фактор ораторства

В статье конкретно раскрываются все комплексы требований, относящиеся к этому виду ораторства, поднимаются вопросы, высказываются мнения и предлагаются конкретные направления для улучшения преподавания в институте.

SUMMARY

Main features of oratory

In this (article) all complexes of requirements concerning to this kind of speaking are particularly opened, questions rise, opinions express and concrete directions in this area improvement of teaching in institute are offered.

XÜSUSİ İSİMLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ AŞIQ YARADICILIĞINDA İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏRDƏN İSTİFADƏ

Məmmədyan SOLTANOV,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

Aşiq yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlər quruluşlarına və yaranma yollarına görə çox müxtəlif və rəngarəngdir. Bu ədəbi nümunələrdə işlənən onomastik vahidləri yaranma yollarına görə tədqiq edərkən aydın olur ki, onların formalaşmasında daha çox morfoloji və sintaktik üsullardan istifadə edilmişdir. Lakin bu cəhət onomastik vahidlərin leksik və semantik yolla yaranma üsullarının əhəmiyyətini azaltmır. Belə ki, onomastik vahidlərin bir hissəsi sadə quruluşlu apelyativlər əsasında formalaşmışdır, bir hissəsində isə adlar substantivləşmə əsasında meydana çıxmışdır. Bundan başqa, onomastik vahidlərin yaranma üsulları heç də tamamilə bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, bəzən qarışıq formalarda müşahidə olunur. İstər leksik, istərsə də sintaktik üsulla yaranmış onomastik vahidlərdə semantik bağlılıq da özünü göstərir.

Onomastik vahidlərin bir qismi, xüsusən toponimlər və hidronimlər əksərən coğrafi terminlərlə birgə işlənir ki, bu zaman istər-istəməz mürəkkəb adlar kimi meydana çıxır və bunu əsas götürsək, onomastik vahidləri quruluş və yaranma yollarına görə iki növ üzrə qruplaşdıraraq tədqiq etmək olar:

1. Sadə ad şəklində formalaşan onomastik vahidlər.
2. Mürəkkəb ad şəklində formalaşan onomastik vahidlər.

Sadə ad şəklində formalaşan onomastik vahidlər. Aşiq poeziyasında işlənən onomastik vahidlərdən etnonim, zoonim və kosmonimlərin böyük əksəriyyəti, antroponimlərin isə çox hissəsi sadə adlardan ibarətdir. toponim və hidronimlərdə də sadə ad şəklində işlənən xüsusi adlara təsadüf olunur. Aşiq yaradıcılığında sadə xüsusi adları yaranma üsullarına görə ənənəvi olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Leksik üsulla yaranan sadə adlar. 2. Semantik üsulla yaranan sadə adlar. 3. Morfoloji üsulla yaranan sadə adlar. 4. Sintaktik üsulla yaranan sadə adlar.

Leksik üsulla yaranan xüsusi adlar. Leksik üsulla sözyaratma prosesi Azərbaycan dilində ən qədim derivatoloji hadisələrdəndir. Bu prosədə heç bir qrammatik vasitə olmadan sözlər dəyişir, ümumilik bildirməkdən çıxaraq xüsusi obyekt adlarını bildirir. Dilimizin onomastik leksikasında bu hadisə geniş yayılmışdır və aşiq yaradıcılığında da buna tez-tez təsadüf olunur. Belə ki, aşıqlarımızın öz əsərlərində vəsf etdikləri gözəl qız-gəlinlərin çox hissəsinin adları məhz leksik üsulla yaranmış antroponimik vahidlərdir. Məsələn:

Səhər-səhər çeymə üstə,
Dürür boya bala Maral,
Ala gözlər girib qəsdə,
İstər cəmm ala Maral!
(Aşiq Ələsgər)

Durum dolanım başına,
Qayı, gözü qara Ceyran!
Saldın eşqin utayma,
Eylə dərdə çarə, Ceyran!
(Aşiq Ələsgər)

Adı Tərhan, özü tərhan balası,
Cilvələnil tərhan taxarı kimi.
Üzün görən xəstə düşər müttəsil,
Turanın növrəstə mubarı kimi.
(Aşiq Ələsgər)

Köksün dağda qara bənzer,
Turanların nara bənzer,
Səni qucan sara bənzer,
Sığın tərhanə, Bənövşə.
(Miskin Əli)

Aşiq yaradıcılığında leksik yolla sadə adların yaranması, əsasən, şəxs adlarında özünü göstərir, digər onomastik vahidlərin yaranmasında, xüsusən toponim və hidronimlərdə bu üsula təsadüf etmədik.

Semantik üsulla yaranan sadə adlar. Onomastik vahidlərin müəyyən bir qismi semantik yolla yaranır. Bu üsulun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada leksik üsuldən fərqli olaraq, müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan bir sıra sözlər substantivləşərək yeni məzmun kəsb edir və sırf xüsusi ad əmələ gətirir. Məsələn:

Fərhad Şirin sevdi, Aşiq Yaxşı yar,
Təbib sənən, gəl yaramı yaxşı yar!
Yaxşı yara qismət olmur yaxşı yar,
Həm sözdən mətləb qan, həm ayıl eylə!
(Aşiq Ələsgər)

Ağrı alım, qəza kaman,
Çəkdirmə dostuna aman,
İltimas elə Qəhrəman,
Gözəl, havah tərhanım.
(Aşiq Qəhrəman)

Sən dedin səhnəmiz qoy boz qalmasın,
Şir kimi meydana çıxdı Almazın,
Gurladı Elxanım, güldü Solmazın,
Sevindi Firuzən, Məmmədün səninin.
(Aşiq Pənahlı)

Sənin söz bağçında çoxaldı güllər,
Nə sayın: Dilarə, Sitarə, Güllər...
Yaxarım əlilə güldükə çöllər,
Bar verdi, gül açdı zəhmətün sənini!
(Aşiq Pənahlı)

Morfoloji yolla yaranan sadə adlar. Morfoloji yolla düzələn onomastik vahidlərin yaranması bütövlükdə Azərbaycan onomastikasında olduğu kimi, aşiq yaradıcılığında işlənən xüsusi adlar üçün də aparıcı xüsusiyyətə malikdir. Morfoloji yolla onomastik vahidlərin yaranması daha çox antroponimlərdə və toponimlərdə özünü göstərir. Məsələn:

*Ələsgər qurbandı, ay boyu minə!
İncidən, mərəcandan düzüb köysünə,
Tərsə üzün görsə, tez gələr dinə,
Alim görsə, gedər saz ah. Güllü!*
(Aşiq Ələsgər)

*Arif məclisində vəsfin eylərəm,
Var yanımda amanatı Bəylərin,
Atadan, babadan çörək sahibini,
Mərdanadı əsli, zətü Bəylərin.*
(Aşiq Ələsgər)

*Zərzibil, Zağalı, Cənəhməd baxar,
Məzənlər, Ağkilsə, Almalı yaxar,
Yarpızlı, Tüstülü, Çaxırlı sıxar,
Sıxa əllərimi, sıxa Göyçəni.*
(Zəki İslam)

Sintaktik üsulla yaranan xüsusi adlar. Azərbaycan dilinin onomastik sistemində böyük miqdarda xüsusi adlar vardır ki, bu onomastik vahidlər sintaktik üsulla əmələ gəlmişdir. Sintaktik üsulün dilçilikdə əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada iki və daha çox söz bir vurğu altında birləşərək bir məna ifadə edən mürəkkəb sözlər yaradır. Məsələn, üç-bucaq – üçbucaq, isti-ot – istiot, qızıl-gül – qızılgül, kino-teatr – kinoteatr, hazır-cavab – hazırcavab, qara-göz - qaragöz və s.

Dilimizin onomastik sistemində də bu üsuldən istifadə olunmaqla çoxlu sayda mürəkkəb xüsusi (sadə) adlar yaranmışdır. Həm də bu onomastik dil hadisəsi üzərində tədqiqat apardığımız aşiq yaradıcılığında əksər xüsusi adlar qrupunda və xüsusən daha çox antroponim, toponim və hidronimlərdə özünü göstərir. Məsələn:

1. antroponimlərdə: Məmməd+Hüseyn – MəmmədHüseyn, şah+qulu – Şahqulu, zər+nigar – Zərnigar, mir+nizam – Mirnizam, mirzə+can – Mirzəcan, Əli+əsgər – Ələsgər, qara+tel – Qaratel, qız+qayıt – Qızqayıt və s.

2. toponimlərdə: Şəmkir+basan – Şəmkirbasan, baş+gözəl+dərə – Başgözəldərə, sarı+yal – Sarıyal, top+aşan – Topaşan, qara+bağ – Qarabağ, xaç+bulaq – Xaçbulaq, kəmər+qaya – Kəmərqaya, qara+qaya – Qaraqaya və s.

3. hidronimlərdə: ceyran+batan – Ceyranbatan, Daş+bulaq – Daşbulaq, Pəri+bulaq – Pəribulaq, sızğı+su – Sızğısu, ala+göl – Alagöl, soyuq+bulaq – Soyuqbulaq, sarı+bulaq – Sarıbulaq, ağ+bulaq – Ağbulaq və s.

Bundan başqa, Bozat (boz+at), Ərəbat (ərəb+at), «Sarıtel» (sarı+tel), «Keşişoğlu» (keşiş+oğlu), «Gülənar» (gülə+nar) və s. kimi onomastik vahidlər də sintaktik üsulla əmələ gəlmişdir.

Sintaktik üsulla onomastik vahidlərin yaranması zamanı bəzən müəyyən leksik şəkilçilərdən də istifadə olunur. Bunu nəzərə alaraq, sintaktik üsulla əmələ gələn onomastik vahidləri iki qrupa bölmək olar: sırf sintaktik üsulla və sintaktik-morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidlər.

Sırf sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər. Sırf sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlərdə ancaq sintaktik vasitələrdən istifadə olunur və burada heç bir morfoloji əlamətdən istifadə edilmir. Məhz buna görə də xüsusi adların bu şəkildə yaranması sırf sintaktik üsul hesab olunur.

Aşiq yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlərin yaranmasında da bu üsuldən istifadə edilmişdir. Bu üsul zamanı yalnız söz köklərindən istifadə olunur və onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak edən söz köklərinin sayına görə belə onomastik vahidlər aşağıdakı modellər üzrə qruplaşdırıla bilər:

1. «kök + kök» modeli.

Bu mürəkkəb söz modeli ümumi leksik sistemimizdə geniş yayılmışdır. Bu model iki söz kökünün birləşməsindən yaranır və bunun əsasında mürəkkəb sadə adlar – onomastik vahidlər formalaşır. Belə onomastik vahidlərin tərəfləri ümumi və xüsusi sözlərdən ibarət ola bilər və bunu əsas götürməklə belə xüsusi adları aşağıdakı kimi növlərə ayıra bilərik:

a) Hər iki tərəfi ümumi sözlərdən ibarət olanlar. Məsələn:

*Ali sədri bir ox uyan,
Dəl sinəm, atma oxu yan.
Çağır bir əbcət oxuyan,
Günahım say, Anaxanım!*
(Aşiq Ali)

*Cən alan bir cənənisən,
Boyu bəstə Balaxanım,
Zənəxdənün qoxur ənbər,
Ləh bələniş bala, xanım*
(Aşiq Ali)

*Sirab ilə yandı, alydım, haray,
Körpükənd, Bıçaqçı, Seyidlər, Qaxay,
Kuytəvan, Ağzıbir, Pirəzə həm tay,
Qura oğlan abada etmə iztirab,
Rəncidə əsbab,
Çəkərsən əzab,
(Məlikbəlli Qurban)*

b) Tərəflərindən biri xüsusi, digəri ümumi sözlərdən ibarət olanlar. Məsələn:

*Şakiri, Pənahı, Məmmədəğani,
Onlar gəzi eyləyir Mili, Muğanı,
Aşiq kimi inandırır Şirvanı,
O, Bəyləri, Qurban xanı tanıyır.
(Aşiq İmran Həsənov)*

*Həsənnəna, Həsənbaba qoşadı,
Xaçbulaq yaylağı xoş tamaşadı.
Arsız aşiq elsiz niyə yaşadı?
Olsün Ələsgərtək qulların, dağlar!
(Aşiq Ələsgər)*

*Zəngəzurdan, Dərələzdən kim doydu?
Qucaq Nəbi Gorusda bir ad qoydu.
Muradtəpə, Ərəbhulaq nə qıydı,
Dağlar zirvəsində zil hayıf oldu.
(Zəki İslam)*

c) Hər iki tərəfi xüsusi sözlərdən ibarət olanlar. Məsələn:

*Köməkdi Əliyənnağı,
Yetişdi Məhəmmədağı.
Həsən Əsgərin soradı
İmdad oldu imtahana.
(Zəki İslam)*

2. «Kök + kök + kök» modeli

Sırf sintaktik yolla yaranan onomastik vahidlərin bu modeli üç söz kökü əsasında, bu söz köklərinin bir vurğu altında birləşməsi ilə əmələ gəlir. Aşiq yaradıcılığında bu modelli onomastik vahidlər çox azdır.

Məsələn:

*Alın gəzdəyi üç gözəl dəyə,
Şəqaiq, Çiçəkli xoş gözəl dəyə.
Şahdağdan görünür Başgözəldərə,
Üç dağ, bizim o dağlara bənərsən.
(Aşiq Altı)*

Sintaktik-morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidlər.

Mürəkkəb quruluşlu sadə xüsusi adların bir qismi bir neçə sözdən və şəkilçidən əmələ gəlir. Bu sözyaratma qaydası dilçilikdə sintaktik-morfoloji yolla söz yaradıcılığı qaydası hesab olunur. Çünki bu sözyaratma prosesində həm sintaktik, həm də morfoloji vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn: Sadıq-bəy-li – Sadıqbəyli, Məlik-bal-lı – Məlikballı, Adam-daş-ı – Adambaşı, Qızıl-dağ-ı – Qızıldağı, Pəri-bulağ-ı – Pəribulağı, Dana-dağ-ı – Danadağı, Ərəb-bulağ-ı – Ərəbhulağı, Çay-qılınc-lı – Çayqılıncı və s.

Dilimizdəki sintaktik-morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidlərdə söz köklərinin və şəkilçilərin sayı və düzülüşü müxtəlif formalarda özünü göstərir. Məhz buna görə də sintaktik-morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidlər bir neçə model əsasında formalaşır ki, biz bunu aşiq yaradıcılığından götürdüyümüz nümunələr əsasında qruplaşdırıb göstərəcəyik:

«Kök + kök + şəkilçi» modeli

«Kök + kök + şəkilçi» modeli əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu sadə xüsusi adların formalaşmasında iki söz kökü və bir şəkilçi iştirak edir. Məsələn:

*Soğanlı, Səfiyal, Ərəbhulağı,
Əyricə, Versdağı ellər oylağı,
Səlimin gədiyi xalqın yaylağı,
Şah Abbasdan soruş, bil hayıf oldu.
(Zəki İslam)*

*Zəngibasar, Uluxanlı, Qəmərli,
Yoğunarxla Kotandağı, Mərmərli,
Dərəçiçək, Gümüşlüylə Kəmərli,
Ağverən, Ərzini, el hayıf oldu.
(Zəki İslam)*

*Çəmli, Alağöllər, Pəribulağı,
Şəfa tək yayılmış elə soradı,
Əjdaha, Arıudlu bəhəm yaylağı,
Hər yerdə çiçəyə-gülə, yaxşıyıq.
(Zəki İslam)*

Qeyd etməliyik ki, «kök + kök + şəkilçi» modeli əsasında onomastik vahidlərin formalaşması aşiq yaradıcılığında daha çox toponimlərdə, qismən də antroponim və hidronimlərdə özünü göstərir.

«Kök + şəkilçi + kök» modeli

Bu model əsasında yaranan onomastik vahidlərdə şəkilçi iki söz kökünün ortasında işlənir. Məsələn:

*Qaraqaya, Yanıqəyə,
Göz doyuncu sağ ol deyə.
Baş əyməmiş xana, bəyə
Mərd biləsən, ağrı alım.
(Zəki İslam)*
*Dorh yalınan yuxarı qalx,
Yol gözəlayir Soyuqbulaq,
Çökək yurddan dön geri bax,
Şən elə sən, ağrı alım.
(Zəki İslam)*

Aşiq yaradıcılığında «kök + kök + şəkilçi» modeli əsasında yaranan onomastik vahidlərə az, həm də yalnız toponimik vahid kimi təsadüf edilir.

«Kök + kök + şəkilçi + şəkilçi» modeli

«Kök + kök + şəkilçi + şəkilçi» modeli onomastik vahidlərdə iki söz kökü və iki şəkilçidən istifadə olunur və modeldən göründüyü kimi, Azərbaycan onomastik sistemində bu model çox az işlənir. Məsələn:

*Təkəndürəmin uca zirvəsi,
Qiy vuran qartalın gəlməyir səsi,
Odlar yurdumuzun gözəl guşəsi,
Olmusan gözümdə ön, Dərələyəz.
(Əli Əkbər)*

UŞAQ ƏDƏBİYYATI VƏ ONUN TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ

Füzuli ƏSGƏRLİ,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində söz sənətimizin müstəqil bir sahəsinə çevrilən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixinin müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş, müxtəlif zaman kəsiyində müxtəlif ictimai-siyasi səbəblər üzündən inkişafdan qalmış və inkişaf mühiti yaranandan sonra yenidən çiçəklənmişdir. Belə ki, təşəkkül tapdığı gündən məktəblə sıx əlaqədə olan bu sənət nümunələri, ictimai münasibətlərin məzmunundan asılı olaraq tənəzzül və tərəqqi dövrü keçirmişdir. Uzun müddət ümumi ədəbiyyatın zəngin bətnindən qidalanan bu nümunələri uşaqlar müxtəlif yaş mərhələlərində böyük həvəslə oxumuşlar.

Uşaq ədəbiyyatı söz sənətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olsa da, onun bir sıra özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər onu ümumi ədəbiyyatdan ciddi şəkildə fərqləndirir. Görkəmli şairimiz Səməd Vurğun "Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq" adlı məqaləsində yazırdı: "Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək... bütün insan xassələri uşaqlıq aləmində mövcuddur... biz uşaqla danışdığımız zaman insanla danışdığımızı, uşaqlar üçün yazdığımız zaman insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq. Uşaq üçün yazılmış hər bir əsərin əsasında mənə gözəlliyi yaşamalırıdır".

Dünyəvi tibb elmi belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, uşaq ana bətnində beş-altı aylıq olanda ananın keçirdiyi hissləri o da keçirir: dinlədiyi musiqinin, oxuduğu bədii nümunələrin estetik duyumu uşağa da yetərinə təsir edə bilər. Ona görə də, uşağı bətnində gəzdirən ana gözəl bədii əsərlər mütaliə etməli, lirik, ahəngdar, duyğulara təsir edə biləcək həzin musiqilər dinləməli, sənətkarlıq baxımından seçilən, ürəkaçan rəsm əsərlərinə baxmalı və beləliklə, doğulacaq öz körpəsinin bədii-estetik tərbiyəsinin erkən özülünü qoymalıdır.

Göründüyü kimi, bəşər övladının ilkin tərbiyəsində, onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas rol oynayan bu zəruri sahəyə daha ciddi yanaşmaq tələb olunur. İnsanın sonrakı yaşam prosesində əvəzsiz təməl yaradan bu müxtəlif ədəbiyyatın tədrisinə həm orta, həm də ali məktəblərdə daha geniş vaxt saatının ayrılması tələblərini qarşımızda qoyur. Təəssüf olsun ki, bu gün milli uşaq ədəbiyyatımıza olan bir sıra yanlış yanaşmalar və səpmələr, bu sahəyə ağız büzənlər heç də sağlam insani təfəkkürə söykənmir, nəticədə öz etik-estetik intellekti ilə gələcəyi yaşadacaq bəşər övladlarının bitkin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını şübhə altına alır. Unutmaq olmaz ki, ədəbiyyata sevgi hissləri yalnız uşaqlıq illərindən başlanır.

Bu zəruri sahəni tədqiqatə cəlb edən psixoloq alimlər qeyd edirlər ki, səkkiz yaş uşaqların müstəqil və səmərəli oxumaq dövrü kimi nəzərə çarpır.

«Kök + kök + kök + şəkilçi» modeli

Bu növ onomastik vahidlərin tərkibində üç söz kökü və sonda bir şəkilçi işlənir. Aşıq yaradıcılığında bu modelə yalnız Qızıyətərqaçan coğrafi adında təsadüf etdik:

*Əyriqarda yayla, keçir illəri,
Qaçaq qayasında hayla elləri,
Qızıyətərqaçanda qoxla gülləri,
Lələli çöllərə bir salam yetir.*
(Mənsurə Dərəbəyazli)
*Soğanlı, Vers dağı, Təkəlonduvan,
Əlavə bənövşə, başı çən-duman,
Göydağın yaylağı, Qızıyətərqaçan,
Sürənə, Bahramı, Qısdoya qaldı.*
(Aşıq Mehdi)

«Kök + şəkilçi + kök + şəkilçi» modeli

Bu modelin tərkibində növbələşmiş formada iki söz kökü və iki şəkilçi işlənir. Aşıq yaradıcılığında bu modeldə olan onomastik vahidlərə də çox az təsadüf olunur. Məsələn:

*Sarıyolun dərəsi, Nazlıbulağı,
Qırmızı qaya, Fəris dişən yaylağı,
Gözəllər məkanı, canan oylağı,
Yel vurub əsirsən tellərdən salam.*
(Zəki İslam)
*Qaraciyər, oda «Koroğlu cəngi»,
«Göycəgüllü», «Naxçıvanı», «Qaşangı».*
*Şeirini olsa ingilisin fişəngi,
«Dübeysi»ni Azaflıdan yazardım.*
(Zəki İslam)

Aşıq yaradıcılığında izafət birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb quruluşlu sadə xüsusi adlara da təsadüf olunur. Belə onomastik vahidlərdə Azərbaycan dili üçün əsas tərəf olan ikinci tərəf birinci tərəflə yerini dəyişib əvvəlcə keçir və ondan sonra bəzən -i izafət şəkilçisi işlənir, bəzən isə heç bir qrammatik-formal əlamət işlənmir. Belə onomastik vahidlər əksərən defisit yazılır. Məsələn: Rüstəm-Zal, Yusifi-Kənan, Gülüstani-İrəm, Maliki-Əjdər, Şahi-Mərdan, Əhmədi-Mürsəl və s.

Aşıq yaradıcılığında tez-tez belə mürəkkəb quruluşlu sadə onomastik vahidlərə təsadüf olunur. Məsələn:

*Sevdiyimin hüsnü Qureyşin miri,
Yusif-Kənanı, Çimin fəqiri,
Devirlər, bəhiştə çox olur huri,
Onlar da köhnəlib, yar təzə-tərdi.*
(Aşıq Abbas Tufarqanlı)
*Belin nazik, qəddin suca, üzün gül,
Mələhəti sən cananda görmüşəm,
Cüllüstani-Rəmdə tək şahipərdə
Nə mələkdə, nə insanda görmüşəm.*
(Yəhya bəy Dılıqan)

Bu yaşa qədər olan uşaqların təfəkkür inkişafını nəzərdən keçirdikdə, burada sözün həqiqi mənasında, kəmiyyətin keyfiyyətə keçidində, əksliklərin mübarizəsində, bəzən hətta "sıçrayışa" təsadüf etmək olur.

Təfəkkür heç də anadangəlmə psixi proses deyildir. Uşaq bu dünyaya göz açarkən hazır təfəkkür qabiliyyəti ilə doğulmur. Artıq bir yaşda olan uşaq ətraf aləmin cisim və hadisələrini həssaslıqla duyur və müəyyən ölçüdə qavrayır və tədricən cisimlərlə yaxından tanış olmağa başlayır. İkinci yaşın axırına doğru nitqə yiyələnməsi ilə əlaqədar olaraq, uşağın cisimləri və onların xassələrini ümumiləşdirmək imkanları da artır. Uşaq yaşa dolduqca düşünmə qabiliyyəti də başqa xarakter alır. Beş-altı yaşlı uşaqlar isə bir neçə oxşar faktlar əsasında müəyyən nəticələr çıxarırlar və hətta bir sıra ziddiyyətləri də dərk edə bilirlər.

Müşahidələr onu da göstərir ki, birinci sınıfta oxuyan uşaqlar bütün dərs boyu keçilən materialın məzmununu, əsas etibarilə, kitabda olduğu kimi mənimsəməyə çalışırlar, mühakimə yürütməyə meyilli olurlar. İkinci sınıf şagirdləri isə mətdəki gizli məntiqi əlaqələri yaxşı dərk edirlər. Üçüncü və dördüncü sınıfta oxuyanlar, artıq xüsusi təhrik olmadan, bəzən oxuduqları ədəbi mətnləri kənardan heç bir kömək göstərilmədən ətraf hadisələrə tətbiq etməyi bacarırlar.

Uşaq ədəbiyyatı anlayışı bilavasitə sırf uşaqlar üçün yazılan, bədii, elmi-bədii və elmi-kütləvi əsərləri özündə birləşdirən bir yaradıcılıq sahəsi olsa da, yalnız bununla məhdudlaşmır. Buraya həmçinin, böyüklər üçün yazılan, lakin uşaqların da mütaliə edə biləcəyi əsərlər də daxil edilə bilər. Bu əsərlər də uşaqların mədəni-əxlaqi və estetik tərbiyəsində, dünyagörüşlərinin genişlənməsi və formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Lakin bir məsələni unutmayaq ki, tədris prosesində uşaq ədəbiyyatı materialları ilə uşaq oxusu materiallarının tədrisinə eyni prizmadan yanaşmaq yanlışlığa aparıb çıxara bilər. Məsələn, fransız yazıçısı Viktor Hüqonun "Səfillər" əsəri heç də uşaqlar üçün yazılmamışdır. Lakin uşaq obrazı kimi təsvir olunan Kozettanın və Qavrosun həyatı və fəaliyyəti, yaşam və ictimai-siyasi mühiti haqqında verilmiş bədii mətnlərə xüsusi izahların verilməsinə də ehtiyac duyulur.

↳Pedaqoji təlimə uşaq oxucuları əsasən dörd qrupa ayırmaq olar: 1. Bağca yaşlı uşaqlar (3-6 yaş); 2. Kiçiyə yaşlı məktəblilər (6-10 yaş); 3. Orta yaşlı məktəblilər (10-14 yaş); 4. Yuxarı yaşlı məktəblilər və ya gənclər (17 yaşa qədər).↳

↳Uşaq ədəbiyyatı oxucularını bu bölgü üzrə aparmaqla tədris zamanı bir məsələni də unutmaq olmaz ki, uşaqlar həm də cinsi ayrılığa mənsubdurlar, yəni onlar oğlan və qızlardan ibarətdirlər və bədii ədəbiyyata yanaşma tərzinə görə bunların arasında həm də bioloji fərq vardır. Aparılan eksperimentlərin və elmi tədqiqatların nəticələrinə görə, əgər qızlar çoxlu bədii əsərlər oxumağa meyillidilərsə, oğlanlar daha çox kino sənətinə üstünlük verirlər. Onlar döyüş səhnəli kino-filmlərə, macərə və dedektiv mövzulu əsərlərin həvəskarına çevrilirlər.

Tədris prosesində bir problemin üzərindən də sükutla keçmək olmaz, bu məsələyə həssaslıqla yanaşmaq tələb olunur. Unutmaq olmaz ki, qızlar

oğlanlardan əvvəl bioloji yetkinliyə çatdıqlarına görə onları böyüklərin fərqli həyatı daha çox maraqlandırır. Məsələn, qızlar bioloji yetkinlik dövrünü keçirərkən öz analarının bu və ya digər hərəkətlərini hər addımbaşı təqlid etməyə çalışır, onlara bənzəmək istəyində olurlar.

Oğlanlar isə bu və ya digər əsərin qəhrəmanlarına bənzəməyə daha çox üstünlük verirlər. Onlar elmi-fantastik janra birbaşa meyl edirlərsə, qızlar bədii əsərdəki obrazların xarakter və psixologiyasını, mədəni dünyasını, onların keçirdiyi daxili hiss və iztirabları, sevinc və kədərini duymağa can atırlar.

Göründüyü kimi, bu iki cins arasında bədii ədəbiyyata olan meyl yaş dövrləri arasında getdikcə daha geniş fərq alır. Alman tədqiqatçıları müəyyən etmişlər ki, bədii oxuya maraq qızlarda daha tez yaranır. Oğlanlarda isə bu proses bir qədər ləngiyir. Bu isə yetkinlik dövrü ilə əlaqədar olan bir inkişaf mərhələsi kimi qəbul edilməlidir.

Tədqiqatlar onu da göstərir ki, əgər qızlar oxuduqları bədii əsərləri nəql etməyi sevirlərsə, yaxud, öz təəssüratlarını kiminləsə bölüşməyə səy göstərirlərsə, oğlanlar bu baxımdan məhdud olurlar, daha çox qəzet və jurnallara meyl edirlər. Əvvəllər oğlanların oxu tematikası qızlardan geniş olsa da, zaman keçdikcə oğlan və qızların bədii ədəbiyyata maraq dairəsi arasındakı fərq hiss olunacaq dərəcədə azalmağa doğru gedir.

Avstriya tədqiqatçısı R.Bamberger uşaqlarda yaş xüsusiyyətlərini qruplaşdıraraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, 5-9 yaşlı uşaqlar fantaziya dövrü keçirirlər, 9-11 yaşlı uşaqlar real düşüncəyə malik olurlar, 11-15 yaşlı uşaqlar isə macərə dövrünü yaşayırlar. Belə ki, uşaqların hər bir yaş dövrü öz xüsusiyyətlərini aydın şəkildə özünü büruzə verir.

Tədris zamanı müəllim tərəfindən dərk olunmalıdır ki, uşaq ədəbiyyatı mövcud həyat və cəmiyyət haqqında ilkin təəvvürlər yaradır. Burada xeyirləşərən, çirkinliklə gözülləyin daimi mübarizəsi öz əksini tapır. Uşaq təfəkküründə həyatın əbədiyi haqqında ilkin təəssürat yaradır, xeyirxahlığın, mərdliyin, doğruluğun, ədalətin əbədi və zəruri olması barədə onların qəlbində ümid çirağı yandırır. Dünya uşaq ədəbiyyatının korifeyləri haqqında belə bir fikir yürüdülmür ki, onlar bir yaşından yetmiş yaşa qədər olan insanların yazıçılarıdır.

İctimai inkişafın bütün mərhələlərində, heç bir siyasi ideologiyaya mənsub olmayan həqiqi uşaq ədəbiyyatı həmişə eyni estetik prinsiplərə əsaslanmışdır. Tədris zamanı birmənalı şəkildə aşılmalıdır ki, uşaq ədəbiyyatının məqsədi balacaların qəlbində həyat eşqi yaratmaq, təbiət və cəmiyyət qanunları ilə onları tanış etmək, pisi yaxşıdan, çirkinini gözəldən fərqləndirməkdə onlara kömək etməkdən ibarətdir. Bu ədəbiyyatın vəzifəsi balacaların qəlbində işıqlı sabaha, böyük gələcəyə inanı çirağı yandırmaqdan ibarətdir. Siyasi ideologiyaya bağlanmış, bu səpgidə qələmə alınmış uşaq əsərləri həmin dövrün ideyalarının əsiri olduğu üçün bir vaxt da onun qurbanına çevrilirlər. Bu qorxulu tendensiyanın geniş hal alınması üçün müəllim problemi müəyyənləşdirməlidir. Uyğun tədqiqat sualları qoyulmalı, bu suallar yeni

düşüncələrin, yanaşma tərzlərinin yaranmasına, yeni biliklərin kəşfinə istiqamətləndirilən bələdçi rolunun oynamasına gətirib çıxarır.

Tədrisin motivasiya mərhələsində aşılmalıdır ki, uşaq ədəbiyyatı Vətən məhəbbəti, insan əməyinə, istedadına və ləyaqətinə ehtiram, təbiət gözəlliklərinə vurğunluq, valideynə, müəllimə, ümumən, böyüklərə hörmət, özündən kiçiklərə mehribanlıq, şəfqət, dostluqda dayanat və sair kimi keyfiyyətləri əks etdirməlidir. Bütün bunlar tələbənin (şagirdin) idrak prosesinə cəlb edilməsini təmin edə bilər.

Digər bir zəruri problemin həlli yollarını araşdırmaq üçün bir sıra faktları tapmaq və onun üzərində düşünmək zərurəti meydana çıxır. Bu isə siyasi ideologiyadan uzaq realist uşaq nəsrinin tələbələrə (şagirdlərə) olduğu kimi çatdırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat tariximizdən bizə məlumdur ki, XX əsrin 30-cu illərindən zəngin xalq yaradıcılığından və klassik ədəbi nümunələrdən qidalanmış mütərəqqi yönümlü ədəbiyyatımızın inkişaf istiqaməti başqa səmtə yönəldilərək məfkurə silahına çevrildi. Janrından asılı olmayaraq, bütün əsərlərdə mövcud hakimiyyətin təbliğ etdiyi siyasi ideologiyayı qəbul edən, bu təfəkkürə sahib olan insan obrazları yaratmaq iddiasına düşən və bunu yerli-yersiz pafoslu şüarlarla elan edən bolşevik hakimiyyəti, o cümlədən, uşaq ədəbiyyatının fantaziyasını, təqdir etdiyi insani duyğuları əlindən almağa cəhd göstərdi. Bu məhdud, dar çərçivədən azacıq kənara çıxan qələm sahibləri təzyiq və təqibə məruz qaldılar, bir çox hallarda siyasi repressiyanın günahsız qurbanlarına çevrildilər.

Məlumdur ki, S.S.Axundovun "Qorxulu nağıllar" silsiləsinə daxil edilən "Qaraca qız" hekayəsi uşaq nəsr yaradıcılığının şah əsərlərindən biridir və bu əsər ilk dəfə olaraq 1913-cü ildə "Məktəb" jurnalının bir neçə nömrəsində hissə-hissə çap olunmuşdur. Lakin 23 il sonra – 30-cu illərin repressiya dövründə ədib əsərlərini kitab halında çapa hazırlayarkən bu hekayə üzərində yenidən işləmiş, onu dövrün tələbinə, daha doğrusu, sovet siyasi ideologiyasına uyğun olaraq mülkədarlığa qarşı çevirmiş, tənqidi pafosunu artırmaq məqsədilə bir sıra əlavələr və ixtisarlara etmişdir. 30-cu illər siyasi repressiya xofunun mövcudluğu ədəbiyyatımızın bir çox dəyərli incilərinin təleyini həll etdiyi kimi "Qaraca qız" əsərinin də ideya məcrasını da başqa istiqamətə dəyişmişdir.

Məsələn, əsərin ilk nəşrində Pəricahan xanım və Hüseynqulu ağa surətləri həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətlərə malik, islah oluna bilən surətlər kimi təsvir edilmişdir. Qaraca qız faciəli şəkildə öləndə onlar çox məyus olurlar, qəmlənirlər. Pəricahan xanım Qaraca qıza etdiyi haqsızlıqdan peşman olur. Sonrakı variantda isə ədib adlarını çəkdiyimiz surətlərin Qaraca qıza olan müsbət münasibətini atmış, əsəri sinti ziddiyyətlər fonunda təshih etmişdir.

Bizim fikrimizcə, bu gün "Qaraca qız" əsərinin birinci variantını böyük tirajla yenidən çap etmək, şagird və tələbələrin ixtiyarına vermək daha düzgün olardı.

Uşaq ədəbiyyatının tədrisində daha bir problemin həllinə ehtiyac duyulur. Milli uşaq ədəbiyyatının tədrisinin daha səmərəli olması üçün onun dünya

uşaq ədəbiyyatı ilə sintez halında keçilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki bu problemin həlli tələbələrin (şagirdlərin) bu sahəni daha geniş şəkildə öyrənməsinə gətirib çıxara bilər.

Bunu daha aydın şəkildə görmək üçün Yakob və Vilhelm qardaşlarının bir sıra nağıl mətnlərini – "Qızılquş" nağılındakı süjet xətti və bu nağılda təsvir olunan bir sıra məqamlar və əhvalatlar "Məlikməmməd" nağılı ilə eyniləşir. Yaxud, "Zoluşka" nağılı əksər məqamlarda "Göyçək Fatma" və "Şahzadə və qurbağa" və sair nağıllarla eyniləşir.

Bu gəzərgi mövzulara yazılı ədəbiyyatda da rast gəlmək mümkündür. S.M.Qənizadənin "Tülkü və Çaqçaq bəy" mənzum hekayəsinin məzmunu ilə XVII əsr fransız yazıçısı Şarl Perronun "Çəkməli pişik" əsərinin məzmunu müəyyən qədər eyniləşir. Yaxud, dünya ədəbi mühitində tanınmış Kanada təbiətşünası və yazıçısı Ernest Seton-Tompson yaradıcılığı ("Heyvanlar haqqında hekayələr" və sair) bir sıra Azərbaycan yazıçılarına (A.Şaiq, "Köç") və eyni zamanda (S.S.Axundov, "Uşaqlıq həyatından xatirələr") öz təsirini göstərmişdir.

Dünya uşaq qələm sahiblərinin əsərlərinin milli uşaq ədəbiyyatımızla müqayisəli təhlili və tədrisi yalnız bu sahənin geniş şəkildə öyrənilməsinə xidmət edir. Çoxillik pedaqoji təcrübəm əsasında deyə bilərik ki, tələbələr bu ədəbiyyatların qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqlarını maraqla qarşılayır və onların bədii oxu vərdişlərinin daha da artmasına səbəb olur. Əgər "Uşaq ədəbiyyatı" fənni bu metodla keçilərsə, hər bir tələbənin (şagirdin) təlim prosesində öz bacarığını nümayiş etdirməsi, özünü gələcəyin tam dəyərli mütəxəssisi kimi dərk etməsi, gələcəkdə ədəbiyyatın bir çox problemlərinin həlli istiqamətində elmi tədqiqatçı kimi özünün təsdiqəmə imkanlarını əldə edə bilər.

Bugünkü mövcud inkişaf mərhələsinin məqsədi də bu sahədə bilikləri sistemləşdirmək, elmi-nəzəri problemləri aydın şəkildə üzə çıxarmaq, ən başlıcası, geniş filoloji bilgiyə malik olan mütəxəssis yetişdirməkdən ibarətdir.

Müasir dövrümüzdə mövcud həyatın tələbləri və təlimin məqsədləri də bunu tələb edir. Bugünkü fəal (interaktiv) təlim də mütəxəssisdən müstəqil, öz elmi-pedaqoji mühakimələrində müstəqil olmağı, sağlam düşüncəyə malik olmağı tələb edir.

"XOSROV VƏ ŞİRİN" ROMANDIR

Tanınmış şərqşünas alim, tərcüməçi Məsiğa MƏHƏMMƏDİ "Kulis.az"ın "Ən sevdiyim əsər" layihəsində Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeməsindən danışır.

- Məsiğa müəllim, hansı məziyyətlərinə və badii keyfiyyətlərinə görə "Xosrov və Şirin" poeması sizin ən sevdiyiniz əsərdir?
- Bu əsərə sevgim gənclik illərində başlayıb və "Xosrov və Şirin"lə bağlı ilk araşdırmamı mən hələ tələbə ikən aparmışam. Yadımdadır ki, o zaman bizə ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən dərs deyən mərhum xalq yazıçısı Güllüseyin Hüseynoğlu həmin araşdırmanı yüksək qiymətləndirdi və öz münasibətini Sədidən bir beyti xatırlatmaqla ifadə etdi. Məsələ burasındadır ki, "Xosrov və Şirin" istər Nizaminin öz yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycan və bütövlükdə Şərq ədəbiyyatı tarixində tamamilə yeni bir hadisə idi. Bu əsərdə Nizami ilk dəfə şəxsi və ictimai harmoniya barədə təlimini irəli sürüb və həmin təlim onun sonrakı əsərlərində inkişaf etdirilib. Əsərin məzmunu, çoxplanlı süjeti, mükəmməl kompozisiyası, surətlərin təqdiminin xarakteri və ümumən pafosu onu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində roman janrının ilk nümunəsi hesab etməyə tam əsas verir. Bu barədə Mikayıl Rəfilidən tutmuş Y.Meletinskiyə qədər bir çox alimlər fikirlər söyləyib. Yəni əsərin ənənəvi olaraq poema adlandırılması şərti istəsək, mənzum roman. Roman, bilindi ki, qəhrəmanlıq eposunun fəlsəfi mənada inkarı kimi meydana çıxıb. Nizami ilə Firdovsinin yaradıcılıq münasibətləri də bu aspektdə dəyərləndirilməlidir. Yəni Firdovsidən fərqli olaraq, Nizami Xosrovu bir hökmdar kimi deyil, bir insan kimi təsvir edir. Əsərin mərkəzində insan şəxsiyyəti, onun daxili aləmi, mənəvi təbəddülatı dayanır və məhəbbət macərəsi fonunda Nizami fərd və cəmiyyət problemini, şəxsi istəklərlə ictimai vəzifələrin kolliziyasını misilsiz bir məharətlə təqdim edir. Bu əsərdə Nizami özünə qədərki epik ədəbiyyata xas olan fantastikadan imtina etmiş, yaradıcı təxəyyülünə meydan vermiş, insan xarakterlərinin dinamikasına başla diqqət yetirmişdir. Nizami tarixi və mifoloji haqiqətlərə o qədər əhəmiyyət verməyib əsas fikri insan münasibətlərinin məntiqi üzərində cəmləşdirmişdir. Əsərdə əsas maraq obyektı zahiri macərələr deyil, daxili yaşantılardır, bu da incə psixoloji təhlilə, "daxili insan"ın açılmasına şərait yaradır.

"Xosrov və Şirin"ın kompozisiyası da roman səciyyəlidir və burada iki hissə aydın seçilir. Birinci hissə giriş mahiyyəti daşıyır, qişabı aşmaq olma, tanıyıb-tanınamama, qəhrəmanların birləşməsinə mane olan təsadüfi hadisələr və s. kimi elementləri ehtiva edir. Əsas roman ikinci hissədən başlayır, yəni qəhrəmanların qovuşması üçün xarici maneələr aradan qalxır, lakin daxili

kolliziyalar yaranır, ləyaqətli şahla ləyaqətli aşiqin bir yerə sığması məsələsi, başqa sözlə, məhəbbətlə ictimai vəzifənin konfliktini meydana çıxır. Belə ki, Xosrov özü də deyir:

*Hər ikisi olsa, həm şahluq, həm yar,
Ürək də şahlıqdan bir ləzzət alar.*

Bu kontekstdə qəhrəmanların təkamülü və münasibətlərin harmoniyasına nail olunması kimi uzun bir proses baş verir və önəmli odur ki, həmin prosesdə hər bir hadisə üzvi surətdə özündən əvvəlki situasiyadan doğur, roman üçün vacib hesab olunan səbəb əlaqəsi, hadisələrin qanunauyğun inkişafı və konfliktin zəruri həlli kimi xüsusiyyətlər özünü göstərir.

Yadımdadırsa, əsərin əvvəlində atası tərəfindən cəzalandırılaraq dörd şeydən məhrum olan Xosrova babası Ənuşirəvan yuxuda "dörd gövhər" əldə edəcəyini bildirir. Xosrovun həyat məqsədini təşkil edən "dörd gövhər"dən ikisi – Şirin və hakimiyyət – əsasdır və əslində şəxsiyyətin fərdi və ictimai istəklərini simvolizə edir. Odur ki, onların mahiyyətindəki ziddiyyət Xosrovun simasında fərd – solum konfliktini kimi təcəssümünü tapır, onun daxili təzad və mübarizələrini şərtləndirir.

Onu da deyim ki, Nizami özü də əsərin yaradıcılığında yeni bir hadisə olmasına açıq işarə etmişdir. Belə ki, "Xosrov və Şirin"ın əvvəlində yazır:

*Mənim xəzinəm var "Məxzənül-əsrar",
Boş zəhmət çəkməyin nə mənası var?
Lakin bir adam yox dünyada bu gün
Zövqdən, aylancadan uzaq görünsün.*

Sonuncu misra orijinalda "həvəsnaməyə həvəsi olmasın" şəklindədir. Yəni şair əsəri "həvəsnamə", yəni hissələr haqqında kitab adlandırır. Başqa sözlə, Nizami "Məxzənül-əsrar"da – "Sirlər xəzinəsi"ndə olan mücərrad hikmətlər və didaktikadan real insan hissələrinin təsvirinə keçir. Bu sözlərdən sonra əsərdə şairin eşq haqqında məşhur fikirləri gəlir. Qeyd edirəm ki, Nizaminin eşq konsepsiyası o dövrdə filosofların və sufilərin irəli sürdüyü eşq təlimindən daha geniş və əhatəlidir. Şair həmin konsepsiyamı hətta bu şəkildə dilə gətirir:

*Köpək kimi yemək, içmək nədir, nə?
Bir pişik olsa da, can ver eşqinə!
Pişiyin eşqiylə yaşamaq, inan,
Yaxşıdır, şir olub yalnız qalmaqdan.*

Mikayıl Rəfilinin doğru olaraq yazdığı ki, Nizami "Xosrov və Şirin"də eşqin alçaq ehtirasdan tutmuş yüksək etik ideala qədər bütün təzahürlərini əks etdirmişdir. Nəhayət, onu da deyim ki, əsəri mənə sevdirdən cəhətlərdən biri də onun Azərbaycan mühiti ilə bağlılığıdır. Bu məsələ dəhi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Nizami haqqında kitabında gözəl şərh olunub.

- Nizami əsərin girişində Allaha dua edir:

*Şahın gözələrində onu et şirin,
Şirin haqqındadır özü əsərin.*

Size, niyə əsərin məhz Şirin haqqında olduğunu vurğulayıram?

- Nizami burada hər şeydən əvvəl söz oyunundan istifadə edib. Amma orası da var ki, əsərin iki əsas surətinin – Xosrov və Fərhadın – istəq obyektı məhz Şirindir və bu mənada əsərin Şirin haqqında olduğunu söyləməkdə qeyri-adi heç nə yoxdur.

- Yetmiş iki iz var yolunda müşkül,
Yetmiş biri tikan, ancaq biri gül.

Nizami bu beytdə dünyada yetmiş iki əqidə olması haqda məşhur rəvayətə işarə edir. Lakin bu yetmiş iki əqidədən ancaq birinin (islamın) gül olduğunu irəli sürür. Bu beyt Məhəmməd peyğəmbərin tarifi zamanı deyilir. N.Gəncəvi kimi böyük şəxsiyyətin bu cür birmənalı düşünməsi qərribə görünür, deyilmi?

- Yox, burada qərribə bir şey görmürəm. Və həmin beytdə Nizamının tolerant düşüncəsinə zidd olan heç nə yoxdur. Nizami bunu Allaha müraciətlə deyir. Ondan doğru yola hidayət olunmasını diləyir. Əlbəttə, burada 72 millət (və ya 73 firqə) barədə məşhur hadisə işarə var. Özü də söhbət islam daxilində olan firqələrdən gedir və bunun indinin özündə də birmənalı şərh yoxdur, yəni "firqeyi-naciyə" (nicat tapacaq firqə) barədə fikirlər müxtəlifdir. Ümumiyyətlə, Fərid, bu, bir az qəliz mövzudur və mən məzhəb mübahisələrinə varmaq istəmirəm. Ən yaxşısını Hafız Şirazi deyib: "Yetmiş iki millətin davasını üzrlü say, çünki həqiqəti görmədiklərinə görə, əfsanə yolunu tutdular".

- Bu dünya fanidir, qalma eysindən,
Bu mənim fıkrimdir, özün bilərsən.

Sizcə, bu misrada eys birbaşa mənadımı işlədilib?

- Əlbəttə, Nizami heç də oxucusunu eys-ışrətə qurşanmağa, əyyaşlığa çağırır. O, tərki-dünyalığı rədd edən düşüncəsinə uyğun olaraq, insanı dünya nemətləri və gözəlliklərindən həzz almağa səsləyir və bu həzz qətiyyətlə maddi və bioloji çərçivə ilə məhdudlaşdırır.

- Xosrovdan, Şirindən qalan yadigar
Gizləndə deyildir, durur aşikar.
Şəbdiz atın şəkli, Bisütun dağı,
Pərviz sarayının eyvanı, tağı.

Nizami xüsusi olaraq dastanın real hadisələrdən qaynaqlandığını vurğulayır, amma sonra da "Leyli və Məcnun" kimi əfsanə yazıb. Nizami bu dastanda real hadisələrdən yazmağı tərəfdarı kimi görünür:

Qiyətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğrunu söyləyən möhtəşəm olar.

Sizcə, Nizami bu dastanı nə dərəcədə real yarada bilib?

- Ümumiyyətlə, Nizami hər bir əsərini, o cümlədən, "Xosrov və Şirin"-i yazarkən, mövzu ilə bağlı mövcud yazılı və şifahi qaynaqları dərindən araşdırıb, sonra bu materialı öz yaradıcılıq məqsədinə uyğun şəkildə təxəyyülünün ixtiyarına verib. Bu baxımdan dediyin parçadan əvvəlki beytlər daha böyük maraq doğurur:

Məlum hekayədir "Xosrov və Şirin",
Dastan yoxdur əsla bu qədər Şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.
Tanıyan yoxdur bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əlyazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən.
O yerdə yaşayan qoca adamlar

Təşviq etdi, işə mən verdim qərar.
Ağıl bu dastanı bəyənsin gərək,
Sözləri şirindir, məzmunu gerçək.

Göründüyü kimi, Nizami əsərin yazılmasında həm də yerli mənbələrdən, daqiq desək, Bərdədə qorunan unikal əlyazmasından istifadə etmişdir və bu əlyazma onun sələflərinə və xələflərinə bəlli olmamışdır. Digər tərəfdən, şair yaşlı insanların söhbətlərindən də nələrisə əxz etmiş və əsəri yazmağa başlamışdır. Özü onun məzmununun gerçək, yəni sən demişkən, real olduğunu vurğulayır. Amma şübhəsiz, Nizami təsvir etdiyi hadisələrin tarixi baxımdan yüzdə yüz gerçəkliyini deyil, təsvirin özünün, xüsusən insan xarakterlərinin reallığını nəzərdə tutur və bu, həqiqətən belədir. Bu mənada "Xosrov və Şirin" bütövlükdə Şərq ədəbiyyatı tarixində nadir bədii nümunədir.

- Nizami "Xosrov və Şirin" mövzusunda ilk dəfə müraciət edən Firdovsinin "Şahnamə"də bu mövzunu yarada bilmədiyini vurğulayır. Bildirir ki, Firdovsi qoca idi deyə bu dastanı lazımınca əks etdirə bilməyib:

Altmışda, sevginin, eşqin həyəcanı
Titrədə bilməzdi yorğun qocanı.

- Həqiqətən də, belədir və bu təkcə Firdovsinin "qocalığı" ilə deyil. "Şahnamə"-nin qayəsi ilə əlaqədardır. Firdovsi şahlığın və şahların tarixini yazırdı, sevgi macaraları onun əsas yaradıcılıq məqsədi deyildi. Bu mənada təkcə Xosrov və Şirin əhvalatı deyil, Zal və Rüdabə, Bijan və Məniyə kimi məhəbbət süjetləri də "Şahnamə"də epizodik yük və mahiyyət daşıyır. Nizami isə özünün dediyi kimi, eşqi qələmə almaq istəmiş və bu üzəndən süjetə "Şahnamə"də ümumiyyətlə olmayan Fərhad obrazını da daxil etmişdir. Azacıq dəyişikliklə akademik N.İ.Konradın ifadəsi ilə desək, Firdovsidə qəhrəmanlığın özü, Nizamidə isə qəhrəmanlığı edən insan tərənnümü olunur; Firdovsi xəyanətin özünü, Nizami isə xəyanəti edən insanı təsvir edir. Bu mənada Nizami "Xəmsə"-si Firdovsi "Şahnamə"-sinə nə qədər bağlı olsa da, onunla antiteza təşkil edir. Həmin qarşılaşmada tarixi-ədəbi perspektiv baxımından Nizami qalib gəlmişdir.

- Şirinin sevgisiylə Xosrov mənəvi yüksəliş yaşayır. Dantenin "İlahi komediya"-sında Beatricanın da sevgisiylə sevgilisi yüksəlir. Yaxud Şirini sevən Xosrov onunla yaxınlıq etmək istəyəndə Şirin kəbinsiz yaxınlığa razı olmur, eyni situasiya Romeo və Culyetta arasında da yaşanır. İstərdim ki, bu bənzərliklərdən danışasınız.

- Ümumiyyətlə, məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərlər arasında bu cür ümumiliklərin olması təbiidir və onlar həm tipoloji, həm də genetik səciyyə daşıya bilər. Konkret olaraq, indiki halda, mənim qənaətimə görə, bu bənzərliklər zahiridir və adını çəkdiyim əsərlər "Xosrov və Şirin"-lə müqayisəyə gələ bilməz. Nizami sadəcə məhəbbət (qoy lap ulvi məhəbbət olsun!) dastanı deyil, bütöv sosial-fəlsəfi konsepsiyanı ehtiva edən möhtəşəm bir roman yaratmışdır.

- Şirin ideal hesab oluna bilər. Deyənlərə görə, Şirin obrazının prototipi Nizamının dünyadan vaxtsız köçən xanımı Afaqdır. Sizcə, bu fikir nə dərəcədə əsaslıdır?

- Şübhəsiz, Afaq tam mənada Şirinin prototipi deyildir, amma bu da həqiqətdir ki, Nizami bu obrazı yaradarkən, çox sevdiyi Afaqdan təsirlənmiş.

onun müəyyən keyfiyyətlərini Şirinin simasında canlandırmışdır. Necə ki, Şirinin ölümünü təsvir edərkən özü də deyir:

*Oxu bu dastanı qəlbində kədər,
O gözəl Şirinin ağla bir qədər.
Çünki tez tərk etdi o bu aləmi,
Cavanlıqda soldu qızılgül kimi.
Qırpaq bütün tək ox kimi sūzdü,
Afaq sevgilimin sanki özüydü.*

- Poemanın içində Xosrov-Şirin-Fərhad üçbucağının müstəqil əsər kimi – “Fərhad və Şirin dastanı” adlandırılmasının səbəbi nədir? Bu müasir ədəbi cərəyanlarda rast gəldiyimiz roman içində roman texnikası deyilmi?

- Yuxarıda dediyim kimi, “Xosrov və Şirin” janr etibarilə romandır. Özü də bu, müasir meyarlar baxımından belədir. Odur ki, əsərdə müasir roman texnikası elementlərinə rast gəlməyimizdə təəccüblü bir şey yoxdur.

- Nizami bu əsərdə göstərir ki, ağıl (Fərhad) heç də gücdən və var-dövlətdən (Xosrov) geri qalmır. Nəzərə alsaq ki, “Xosrov və Şirin” şah sifarişi ilə yazılıb, onda bu cəsarətli ideya sayıla bilər. Ancaq Nizami ardıcilları (Nəvai, Arif Ərdəbili və s.) bu ideyadan uzaqlaşdılar, Fərhadı da şahzadə kimi təqdim etdilər. Məsiyəyə müəllim, istərdim bu dastanın Nizamidən sonra ideya dəyişiminə sarı yön alsın söhbətimiz.

- Çox maraqlı sualdır. Şərq ədəbiyyatında Nizami məktəbinin təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı araşdırmaların sayı az olmasa da, bu sahədə öyrənilməmiş problemlər də çoxdur. Xüsusən də məlum mövzu və süjetlər çərçivəsində Nizamının ideya-estetik prinsiplərinin transformasiyası, yəni sən deməşkən, “ideya dəyişimi” proseslərinin tədqiqi sahəsində. Görkəmli şərqşünas Qazənfər Əliyevin “Nizamının mövzu və süjetləri Şərq ədəbiyyatlarında” adlı kitabında bu qəbildən müxtəlif dillərdə 600-ə yaxın əsər haqqında məlumat verilir. Təkcə “Xosrov və Şirin” mövzusunda Əmir Xosrov Dəhləvidən tutmuş Nazim Hikmətə və Səməd Vurğuna qədər çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. Belə uzun tarixi dövr ərzində həmin dəyişimin olması tamamilə təbiiyədir. Konkret olaraq, orta əsrlərdən danışıq. Məlum olduğu kimi, Nizamidən sonra ilk “Xəmsə” müəllifi böyük hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi olmuş, o cümlədən, “Şirin və Xosrov” adlı əsər yazmışdır. Dediyyəni dəyişimi artıq Əmir Xosrovdə görürük. Belə ki, onun əsərində Nizamidə olan psixoloji təhlil, sosial-mənəvi problematika arxa plana keçir, öz yerini əyləncəvi başlanğıca, süjetin cəlbediciliyinə verir, romantik məhəbbət macarəsi əsas qayaya çevrilir. Sonrakı əsrlərdə də bu proses davam edir. Romantik hisslərə aludəlik Fərhadı əsas qəhrəman mövqeyinə çıxarır. Buradan süjetin mistik planda, təsəvvüf ruhunda şərhinə bir addım qalır və XV-XVI əsrlərdə bu, reallaşır. Yəni süjet, tematika, formal əlamətlər (vəzn və s.) saxlanılsa da, Nizamının “Xosrov və Şirin”də qoyduğu ciddi sosial-fəlsəfi və psixoloji problemlər unudulur, baxmayaraq ki, bu mövzuda əsər yazan hər bir şair Nizamini öz ustası olaraq yad edir. Burada bir maraqlı məqamı da qeyd etmək lazımdır: bu da Nizamının davamçılarına Əmir Xosrovun ədəbi metodunun təsiri məsələsidir, yəni XIV əsrdən başlayaraq, Nizamının ardıcilları ikili təsirə məruz qalırlar və bir çox hallarda Dəhləvi irsi dominant mövqedə olur. Bütövlükdə Nizamının davamçıların heç biri bu mövzunun ideya-bədii həllində onun səviyyəsinə yüksələ bilmir.

- Əsərdəki lirik ricasətlər də olduqca maraqlıdır. Həmin lirik ricasətlərin əsərin mahiyyətinə gətirdiyi gücdən, enerjidən də danışımağa dəyər.

- Bəli, Nizami lirik ricasətlərin böyük ustasıdır. Güc, enerji öz yerində, bu ricasətlər əsərin kompozisiyasında önəmli rol oynayır, müəllif-oxucu ünsiyyətinin baş tutmasında ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Lirik ricasətlər süjetin arxasında gedən oxucunun bir növ nəfəsini dərməsinə, müəlliflə birgə baş verənlərin sosial-fəlsəfi mahiyyətinə varmasına şərait yaradır. Məsələn, Xosrovun öldürülməsi səhnəsinin ardınca şair yazır:

*Günəş tək açılmış bir gül, görürsən,
Edir taravətlə dünyanı rövşən.
Əlində od qılınc bir bulud gələr,
Onun vəhməsindən solar bitkilər.
Elə dolu yağar qara buluddan
Ki, gül budağından qalmaz bir nişan.
Yatmış bağban birdən oyanıb qalxar,
Görər nə gül qalıb bağda, nə gülzar...*

- Tərcümədə də ciddi səhvlər olduğu vurğulanır, məsələn, biri elə mənim gözümdən də yayınmadı.

*Xəznəsi vardı ki, düz qırx otaqlı
Tək biri açıqdı, onusa bağlı.*

Bundan başqa da, qafiyə xətrinə həcmi artırılıb, azalmasını müəyyən tədqiqatçılar da vurğulayırlar. Fars dilini bilən mütəxəssis kimi istərdim bu barədə danışırsınız.

- Qətiyyətlə “ciddi səhvlərdən” söhbət gəda bilməz. Elə gətirdiyin nümunə də orijinala uyğundur, sadəcə, ifadədə müəyyən qüsurlar var. Yəni ikinci misra “Biri açıq idi, onusa bağlı” şəklində verilsəydi, daha dəqiq olardı. Həmin beytin işləndiyi kontekstə baxsan, şairin nə üçün belə dediyini asanca başa düşərsən.

Ümumiyyətlə, böyük şairimiz Rəsul Rzanın tərcüməsi “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərin dilimizə tərcümələri arasında həm orijinala uyğunluq, həm də bədiilik baxımından xüsusi yer tutur. Sözsən son dərəcə məsuliyyətlə yanaşan, Nizami düşüncəsinə və poetikasına dərinədən bələd olan Rəsul Rzanın tərcüməsi başqa cür ola da bilməzdi. Mən bu barədə bir dəfə danışırsam, yenə deyirəm, tərcümədə elə yerlər var ki, orijinala tutuşdurub mütərcimin məharətinə heyran qalmaya bilmərsən. Misal üçün, Şirinin ölümü zamanı deyilən:

*Alqış bu ölümə, əhsən Şirinə!
Öldürən Şirinə, ölən Şirinə!
Məhəbbət yolunda ölüm budur, bax,
Canına belədir canı tapşırmaq!*

- misraları həm orijinal mətni maksimal dəqiqliklə əks etdirir, həm də bədii baxımdan təsirlidir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, həm Rəsul Rza, həm də “Xəmsə”nin digər tərcüməçiləri bu işi fars dilindən sətiri tərcümələr əsasında həyata keçirmişlər. Əgər 1980-ci illərdə görkəmli mütəxəssislərin etdiyi filoloji tərcümələrdə müəyyən nöqsanlar tapılır və bunun ətrafında mübahisələr olurdusa, poetik tərcümələrdə də hansısa çatışmazlıqların olması təbiiyədir, amma bu, həmin böyük işin üzərinə kölgə salmağa əsas verməməlidir. Bir də bu

tərcümələrə dodaq büzənlər qoy əvvəlcə özlərinin tərcümə anlayışlarını dəqiqləşdirsinlər, sonra başqalarının işinə qiymət vermək iddiasında bulunsunlar.

- Xosrovun ölümü Şiruyənin xəyanətindən daha çox, Xosrovun Mustafanı (Məhəmməd peyğəmbəri) yuxuda görməsi, peyğəmbərin ona dinini dəyişməsinə məsləhət görməsi, ancaq onun razılaşmaması ilə əlaqələndirilir. Baxmayaraq ki, əsər sevgi dastanıdır, ancaq insanların aqibəti dini kontekstdə həll edilir. Sizcə, bunun səbəbi nədir?

- Yaxşı sualdır. Yada saraq ki, qeyd etdiyiniz məsələ əsərin süjeti bitdikdən sonra vurğulanır. Yəni əsas personajlar öldükdən sonra Nizami əsərə "Xosrovun səltənətinin dağılmasının səbəbləri" adlı bir fəsil daxil edir və dediyiniz yuxu epizodundan da orada söz açır, daha sonra peyğəmbərin Xosrova məktub yazmasından bəhs edir. Tarixi baxımdan bu, doğrudur, belə ki, söhbət ümumiyyətlə, islamla qarşılaşmada Sasani səltənətinin süqutundan gedir. Nizami bir müsəlman kimi bunda ilahi iradənin gerçəkləşməsinə görür. Həmin hissədə şair yazır:

*Mustafa dininin möcüzəsindən,
Məhv oldu Pərvizin şahlığı birdən.
Taxtını altından götürdü fəlak,
Oğlu qılınc çəkdi ona düşmən tək.*

Yəni Şiruyə ilahi iradənin gerçəkləşməsində bir alət, bir vasitə kimi qiymətləndirilir. Məsələnin bu cür şərhli ilə əsərin sevgi dastanı olması arasında uyğunsuzluq yoxdur.

- Qulamhüseyn Beqdelinin "Şərq ədəbiyyatında Xosrov və Şirin mövzusu" adlı maraqlı bir kitabını oxudum. Kitabdakı bəzi məqamlar Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərini yazarkən Fəxrəddin Əsəd Gürganinin "Veys və Ramin" əsərindən bəhrələndiyi deyilir. Bəhrələnmənin həm forma, həm də məzmun kontekstində olduğu iddia edilir. Onu da deyim ki, bu əsər İran və başqa islam ölkələrində məzmunu görə qadağan edilib. XIV əsrin satirik şairi və dövlət xadimi Übeyd Zakainin bu əsər haqda dediyi bu sözlər əsərin uzun illər oxuculara gedən yollarını bağlamışdı: "Veys və Ramin" hekayəsini oxuyan bir qadıncan... əxlaq və ismət... gözləməyin". İndi isə əsərlər arasındakı oxşarlıqları deyim:

a) Hər iki əsərdə xalqa belə bir ismaric ötürülür: "Görün sizin başınızda kimlər dayanıb. Bütün gününü eyşdə keçirən sərxoşlar. Onlarda saf eşq yoxdur".

b) "Veys və Ramin"də Raminin Güraba gedib Gülə aşiq olması, onunla evlənməsi, sonra da Gülü atıb Veysin sorağında Mərvə qayıtması. "Xosrov və Şirin"də Xosrovun İsfahana gedib Şəkərlə evlənməsi, sonra da onu atıb Qəsri-Şirina getməsi.

c) Gürabdan Mərvə qayıdan Ramin gəlib saraya çatanda at üstündə dayanıb eyvanda dayanan Veys ilə danışmaq aparır. Eyni situasiya Qəsri-Şirində Xosrov və Şirin arasında baş verir.

d) Hər iki əsər məsnəvi janrında həcəz bəhrində yazılıb.

- Dediyiniz kitabla çoxdan tanışam, doğrudan da, qiymətli araşdırma. Bununla yanaşı, ondan xeyli əvvəl yazılmış bir kitabı da qeyd edə bilərəm; bu da mərhum şərqşünasımız Qəzənfər Əliyevin "Şərq xalqları ədəbiyyatında Xosrov və Şirin əfsanəsi" adlı fundamental tədqiqatdır. Yeri gəlmişkən, həmin

tədqiqatda Nizaminin istifadə etdiyi mənbələr, əsərdəki surətlərin prototipləri barədə bir çox suallara cavab tapa bilərsiniz.

Gələk, "Veys və Ramin" məsələsinə. Həqiqətən də, Nizaminin bu əsərdən bəhrələnməsi ilə bağlı fikirlər irəli sürülüb. Amma Q.Beqdelinin adını çəkdiyiniz kitabında fərqli baxışlar da əksini tapıb. Məsələn, görkəmli İran alimi Səid Nəfisi yazırdı ki, "Veys və Ramin"lə "Xosrov və Şirin" məhəbbət macərəsinə həsr olunub eyni bəhrədə yazılıbsalar da, həm söykəndiyi eşq anlayışı, həm məzmun və qayası, həm də bədii keyfiyyətləri baxımından bir-birinə zidd mahiyyət daşıyır, müxtəlif düşüncə və təfəkkürü əks etdirir. Mən də bu fikirlə şərikəm. Nizami olsa-olsa, Fəxrəddin Gürganinin bəzi süjet gedişlərindən istifadə edib, hərçənd həmin gedişlərin məhz Gürgani tərəfindən kəşf edildiyini də söyləmək mümkün deyil. Nizaminin dinamik personajları müqabilində Gürganinin qəhrəmanları son dərəcə statik görünür və ən başlıcası, bunlardan biri ehtiras, digəri isə eşq haqqında hekayətdir.

- Bu əsərdə indiki ədəbi terminlərlə desək, intertekstuallığa və "postmodern istinad"a bir neçə yerdə rast gəlirik. Məsələn, Nizami yazır:

*Bilici deyənə etmədim təkrar,
Məlum deməyin nə mənası var?*

Bununla özündən əvvəl bu mövzuda yazanlara işarə edir. Nizami Xosrovun Ruma gedib Qeysərlə görüşərək Məryəmlə evlənməsini təsvir etmir. Çünki Firdovsi "Şahnamə"də həmin epizodu geniş nəql etmişdi.

*Bunları demişdir bir başqa yazan
İndi mən oyağam, yatmış o insan.
Sındırsam özganın nırxını əgər,
Mənim də nırxımı özgə yax edər.*

İstərdim bu cür istinadların, özündən əvvəlkilərin xatırlanmasının Nizami yaradıcılığında rolundan danışmaq.

- Bu cür faktlara Nizaminin başqa əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. İndi adını nə qoyursan, qoy. Bu, bir növ ənənə ilə dialoq cəhdinin də təzahürüdür. Həm də əsərin uydurma deyil, "sənədli" olması təsəvvürünün yaradılmasına xidmət edən vasitədir. İstər "Xosrov və Şirin", istərsə də şairin digər əsərləri əvvəllər işlənmiş, tarixi qaynaqlarda və ədəbi mətnlərdə əksini tapmış mövzularda yazılmışdır. Nizami belə xatırlanmalarla həm də oxucunun yaddaşına istinad edir, öz yaradıcılığının fərqi anlatmağa çalışır. Bütün bunlar həmin dövrdə orijinallıq barədə təsəvvürlərin xarakterindən də irəli gəlirdi. Belə ki, bu təsəvvürlər məlum olana deyil, məlum olanın yenidən işlənməsi və mənalandırılmasına söykənirdi. Təkrara, təqlidə və "plagiat"ə yol verməmək şərti ilə. İndi həmin yanaşmada müasir ədəbi-estetik cərəyanlara uyğun cəhətlər varsa, bu, "hər bir yenilik yaxşıca unudulmuş köhnəlikdir" deyiminin daha bir təsdiqidir. Həm də o deməkdir ki, gənc yazarlarımız onun-bunun ağzına baxmaqdan, klassiklərimizi dərinləndirən öyrənməli, onlardan bəhrələnməyi bacarmalıdırlar. Necə ki, bunu edənlər də var.

Fərid HÜSEYN.

ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMİMİ SEVMƏYƏ BİLMƏZDİM

Nəzrin NƏZƏRLİ,
Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbəsi

Hələ həyata, pedaqoji fəaliyyətə hazırlaşan, bu sahədəki çətinlikləri aradan qaldırmağa özündə qüvvə tapacağına inanan, Azərbaycan Dillər Universitetində əldə etdiyi biliklərə, bacarıqlara güvənən bir gəncin orta məktəbdə ona dərs demiş Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi haqqında yazısı qarşımızdadır. Yazıda bir gənclik səmimiyyəti, ona dərs demiş müəllimlərlə bağlı ıftixar hissi aydın duyulur. Maraqlıdır ki, indi tələbə olan bu gənc ingilis dili müəllimi ixtisasına yiyələnir. Çünki o, illərdə, orta təhsilini başa vurduğu vaxtdan keçən dövrdə onun yaddaşında daha çox qalan Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi olub. Əlbəttə, o fikirdən uzağıq ki, şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmalarında digər ixtisaslar üzrə müəllimlərin rolu azdır. Qətiyyətlə Tək əldən səs çıxmaz. Amma müşahidələr, gənclərlə aparılan söhbətlər sübut edir ki, onlar həyatlarında Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin daha böyük əməyi olduğunu etiraf edirlər. Adı çəkilən ixtisas sahiblərinin – Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin, şagirdlərin həyata hazırlanmalarında, mənəvi cəhətdən formalaşmalarında, onlarda başqalarının əməyini qiymətləndirə bilmək keyfiyyətinin yaradılmasında xidmətləri daha çoxdur. Hər halda, həyatların məktəbə həsr etməyə hazırlaşan bugünün tələbələrini yazıları ilə tanışlıq, onlarla aparılan söhbətlər bunu deməyə əsas verir.

Tələbə yazısının əhəmiyyətini təkcə minnətdarlıq hissinin ifadəsi kimi qiymətləndirmək azdır. Müasir təhsil ənənə ilə yeniliyi, inkişaf etmiş ölkələrin təhsilindəki yaxşı cəhətləri özündə birləşdirən, bunların vəhdətindən formalaşan təhsildir. Bu təhsil gənclərə böyük ə. Hüseynzadənin qeyd etdiyi kimi, avropalıların mədəsində həzm olmağı yox, onların beyinlərini həzm etməyi öyrətməlidir. Yeniləşən ali təhsilin prinsiplərindən biri tələbəyəönümlü olmasıdır. Sistem tələbənin həyata daha yaxşı hazırlanması ideyası üzərində qurulub; tələbə universitetdə aldığı biliklərlə özünə lazımı mövqə qazana biləcəkmii? Bu biliklər ona cəmiyyəti, dövləti, dövlətçiliyi inkişaf etdirməyə imkan verəcəkmii? İşğal altında olan torpaqlarımızın taleyi sabahın müəxəssisini nə dərəcədə düşündürəcəkmii? Milli dəyərlərimiz təhsilin məzmununda necə əks olunub? Bəzəri ideyalarla milli dəyərlərin vəhdəti hansı səviyyədə nəzərə alınıb? Bütün bu suallara hazırki təhsildə formalaşan gənclərin hazır olmaları günün problemlərindəndir. Bunlar isə təkcə öyrətməyi yox, həm də tələbəni öyrənməyi, faydalı fikirlərini nəzərə almağı vacib şərtlərdən biri kimi irəli sürür. Cəmiyyətin intellektual insanlara olan ehtiyaclarının ödənilməsi hədəf kimi götürülüb, uğun iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının strateji məqsəd olduğu göstərilir. Bütün hallarda ağırlıq müəllimin üzərinə düşür. Bu ağırlığın öhdəsindən isə öncəq yaxşı müəllim hazırlığı vasitəsilə gəlmək mümkündür. Belə müəllimlərdən biri haqqında onun vaxtilə orta məktəbdə dərs dediyi, indi müəllim olmağa hazırlaşan tələbənin yazısını veririk. Tələbə ürəyinin hökmü ilə qələmə aldığı yazım belə adlandırılır:

Hər dəfə müəllim sözünü işlədərkən, özümdən asılı olmayaraq yadıma ən yaxşı, ən sevimli müəllimlərim düşür. O müəllimlər ki, bir təbəssümlə qəlbimizi işıqlandırmış, qayğılı münasibətlərlə ürəyimizi titrətmişdir. O müəllimlər ki, həyatda düzgün mövqə tutmağımız üçün əllərdən gələn nə

varsa əsirgəməyiblər. Belə müəllimlərdən biri təhsil aldığı Bakı şəhərindəki Y.Kovalyov adına 229 sayılı tam orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi Lalə Tağıyevadır. Mən onu çox sevirəm. Bu sevginin əsasında Lalə müəllimin dərs dediyi hər bir şagirdə, o cümlədən mənə, göstərdiyi qayğı, gərgin zəhmət, valideyn münasibəti dayanır. İndi mən müəllim olmağa hazırlaşırım və əminəm ki, müəllim üçün ən zəruri keyfiyyətlərdən biri qayğıkeşliklə tələbkarlığı əlaqələndirə bilməsidir. Lalə müəllimdə bu keyfiyyətin necə möhkəm yer tutduğunu onun hər bir şagirdi tərəddüdsüz təsdiq edə bilər. 5-ci sınıfdan 11-ci sınıfa qədər bizim zəhmətimizi çəkdiyi, ömrünü yolumuzda şam kimi əritdiyi üçün ona borcluyam.

Dərs dediyi şagirdlərinin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, onların təhsil və tərbiyəsində, həmçinin inkişafında Lalə Tağıyevanın rolu danılmazdır. O, bizə təkcə bilik vermirdi, yazıçı və şairlərimizin həyatından, yaradıcılığından nümunə götürməyin zəruriliyini başa salır, bu nümunələrin milli dəyər olduğunu öyrədirdi. İnanırdı ki, həmin dəyərlərə sahib çıxmaq, qorumaq, daha da zənginləşdirmək hər birimizin müqəddəs borcudur. Borcu layiqincə yerinə yetirmək üçün çox oxumaq, çox öyrənmək, ulularımızın əsrlər ərzində yaratdıqlarına bələd olmaq lazımdır.

Lalə müəllimin hər biri bir örnək olan dərslərini xatırladıqca özü də böyük müəllim kimi şöhrət tapmış, elmi irsi indi də bəşəriyyətə xidmət edən Nəsirəddin Tusinin fikirləri yadıma düşür. Nə qədər qərribə görünsə də, böyük alim sanki Lalə Tağıyeva kimi müəllimləri nəzərdə tutaraq "Əxlaqi-Nasiri" də yazırdı: "Varlıqları ən aşağı dərəcədə kainatın ən şərəfli mərtəbəsinə qaldıran sənətdən daha şərəflisi nə ola bilər?"

Lalə Tağıyeva şəxsi nümunəsilə müəllim əməyinin dünyada ən çətin, eyni zamanda ən şərəfli və gözəl bir fəaliyyət sahəsi olduğunu bizə öyrətdi. Bildik ki, müəllim əməyinin nəticəsində cəmiyyət formalaşır, savadlı, bilikli, geniş dünyagörüşlü, nümunəvi əxlaqa malik insanlar yetişir. Müəllim həmişə cəmiyyətin aparıcı siması, insanların yol göstərəni olub. Amma, şübhəsiz, hər cür müəllimdən söhbət getmir.

Orta məktəbdən sonra mən arzularımın arxasında Azərbaycan Dillər Universitetinə gəldim. İndi ingilis dili müəllimi olmağa hazırlaşırım. Ali təhsil illərində müxtəlif fənlərdən, bu fənləri tədris edən pedaqoqlardan "yaxşı müəllim necə olmalıdır?" sualına cavab tapdım. Bildim ki, yaxşı müəllim olmaq üçün təkcə dərs demək, bilik vermək azdır. Yaxşı müəllim eyni zamanda dərs dediyi şagirdlərin tərbiyəsi qayğısına da qalmalıdır. Biz Lalə müəllimin necə gözəl tərbiyəçi olduğunu həm dərslərdə, həm də dərslərdənənar tədbirlərdə hiss edirdik. Bəzən öz hərəkətlərimizi "görəsən Lalə müəllim nə deyər?" sualı əsasında tənzimləyirdik. Bəlkə də elə buna görə Lalə müəllim mənim qəlbimdə özünə əbədi bir yer tutmuşdur. Hər zaman Lalə xanımın nümunəsində özüm üçün yaxşı müəllim obrazı formalaşdırmışam. İlk dərs günündən mənə qayğısını, sınıf yoldaşlarımın əziyyətini necə çəkdiyinin şahidi olmuşam. Həmişə onun sınıfı necə idarə etdiyini heyranlıqla izləmişəm. Lalə müəllim hər bir şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşır, onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alır, fikirlərinə hörmətə

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

Bu il avqustun 27-dən 31-nə kimi Tataristanın paytaxtı Kazan şəhərində Türkdilli Dövlətlərin Ədəbiyyat Dərgiləri Konqresinin 8-ci toplantısı keçirilib. "Türk dünyası: tarix və ədəbiyyat" mövzusunda düzənlanan toplantıya 37 yazar və nəşir qatılıb. Tədbir iştirakçıları türk dünyasının ortaq tarixi dəyərləri və onların qələmə alınması yollarını müzakirə ediblər. Tədbir iştirakçıları Tataristanın dövlət və hökumət nümayəndələri ilə görüşüblər. Qurumun təsisçiləri – "Ədəbiyyat qəzeti"nin baş redaktoru Elçin Hüseynbəyli və "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru İntiqam Qasımzadə forumda iştirak ediblər.

***

Xalq şairi Vaqif Səmədoğlunun Amerikada kitabı çap olunub. AYB.az saytının əldə etdiyi məlumata görə "Zülmətdə günəşə mahnı" ("Song to the sun while sitting in darkness") adlı şeirlər toplusu Amerikada "Azerbaijan International" nəşriyyatında işıq üzünə görüb. Kitabı nəşrə Betty Blair hazırlayıb. Kitabın Lalə Qəribova, Aida Hüseynova, Sevinc Seyidova, Aynura Hacıyeva, Könül Səmədova, Vəfa Məstanova, Aynur H.İmecer tərcümə ediblər.

***

Makedoniyada keçirilən 53-cü "Beynəlxalq Struqa şeir axşamları" festivalının iştirakçısı olmuş xalq yazıçısı Anarın və şair Akif Əhmədgilin şeirləri 3 dildə - makedon, ingilis və rus dillərində "Kim kimdir" adlı festival almanaxında dərc edilmişdir. 25 ölkəni təmsil edən 60-a yaxın şairin əsərləri dərc olunan topluda Anarın "20-ci əsrin son bədbin şeiri", "Ayrılıq bileti", həmçinin Akif Əhmədgilin "Mən bir şeir ölüsüyəm" və "Bir metr Bakıya qar yağıb bu gün" şeirlərini Eftim Kletnikov, Zoran Anjevski və Aylin Skoro tərcümə etmişlər.

***

Tanınmış yazıçı və ictimai xadim Hidayət Orucovun 70 illik yubileyi qeyd edilmişdir. Hidayət Orucov ədəbi fəaliyyətə ötən əsrin 60-cı illərində başlamışdır. "Məni səsləyəndə", "Məhəbbət qocalmır", "Bir az gözləyin məni", "Dənizi harayladım", "Eviniz anahı olsun", "Zirvə cığır", "İrəvanda xal qalmadı", "Sabaha çox var", "Doxsanıncı il", "Hərdən xatırla məni", "Sözün vaxtı", "İrəvana məkub", "Burdan min atlı keçdi", "Zəngəzurda doğuldum", "Mir Cəlal dünyasından sətirlər", "Əziz Əliyev – Odlar Yurdunun iftixarı" və s. kitabların müəllifidir. Əməkdar incəsənət xadimi, şair-dramaturq və publisist Hidayət Orucova respublikamızın ictimai həyatında fəal iştirakına görə bu yaxınlarda "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəxri diplomu" verilmişdir.

***

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda Cəfər Cəbbarlının 115 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbir keçirilmişdir.

***

yaşayırdı. Şagirdlərində yaradıcılıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılması Lalə müəllimin dərslərində ciddi şəkildə nəzərə alınan xüsusiyyətlərdən idi. Ona görə də çox keçməmiş hər birimiz sərbəst şəkildə fikirlərimizi ifadə etməyi, dediklərimizi əsaslandırmağı öyrəndik. Bunun üçün biz – Lalə müəllimin şagirdləri ona borcluyuq.

Lalə müəllim bizə dilimizi və ədəbiyyatımızı sevdirdi. Oxuduğumuz bədii ədəbiyyatla bağlı qeydlər aparmaq, təsvir olunan hadisələri təhlil etmək, sinif yoldaşlarımıza bu barədə məlumat vermək bizim üçün həyat normasına çevrilmişdi. Lalə müəllimin məsləhəti ilə qeydlər apardığımız dəftərləri bu günə qədər saxlayıram və deyim ki, bu dəftərlər mənə indi- ali məktəbdə təhsil aldığım dövrdə də çox kömək edir. Lalə müəllim heç bir məcburiyyətə yol vermədən bizi kitabxanalara getməyə, dərslərdə adı çəkilmiş kitabları orijinaldan oxumağa həvəsləndirirdi.

İndi mən orta məktəbdə Lalə Tağıyevanın tapşırığı və köməyi ilə hazırladığım dəftərlərə gələcəyin müəllimi kimi daha fərqli yanaşıram. O zaman biz çox vaxt müəllimimizin verdiyi tapşırıqların mahiyyətini dərk edə bilmirdik. Amma indi onun istifadə etdiyi üsulların bizi həvəsləndirmək üçün nəzərdə tutulduğunu, həyata daha hazırlıqlı atılmağımıza xidmət etdiyini görürəm. Bunlardan birini misal gətirmək istəyirəm:

Lalə müəllimin tapşırığı ilə hər birimiz "Təhlil dəftəri" hazırlayırdıq. Hansı mövzunu keçərdiksə, o əsəri, şeiri, hekayəni təhlil edərdik. Əsəri maraqla, diqqətlə oxumağımız və təhlil etməyimiz üçün Lalə müəllim əsərdə təsvir olunan hadisələrin, obrazların rəsmini çəkməyi bizə tapşırırdı. İndi başa düşürəm ki, bütün bunlar əsərin mahiyyətinin daha yaxşı dərk edilməsi, təhlil-tərkib bacarığımızın formalaşdırılması üçünmüş.

Lalə müəllim təkcə bilik verməklə işini bitmiş saymırdı. O, şagirdlərdə vətənpərvərlik hissinin aşılmasına, dövlət atributlarının öyrədilməsinə xüsusi önəm verir, təlim və tərbiyənin daha da yaxşılaşdırılması üçün bir-birindən maraqlı tədbirlər təşkil edirdi. Bundan əlavə, Lalə xanım muzeylərə, müxtəlif gəzinti yerlərinə ekskursiyalar təşkil edirdi. Belə tədbirlərin şagirdlərə mənəvi təsiri böyükdür. Belə ki, məktəbliləri dövrün aktual məsələləri ilə bağlı məlumatlandırmaq, onları pis vərdislərdən uzaq tutmaq Lalə müəllimin gördüyü işlərin əsasında dayanırdı.

Maraqlıdır ki, Lalə Tağıyeva ənənəvi təlim üsullarına heç vaxt biganə qalmırmı, amma yeni yanaşma tərzlərindən də məharətlə istifadə edirdi. Şairlərin fəallığına, bədii əsərlərdə təsvir olunan hadisələrə yaradıcı yanaşmalarına, müstəqil düşüncələrinə xüsusi önəm verirdi. Valideynlərlə Lalə müəllimin apardığı işlərin əhəmiyyətini mən indi daha dərindən dərk edirəm. Dərslərimizdə, tədbirlərimizdə ata-anələrimizin iştirak etmələri bizi daha da ruhlandırır. Bəlkə də bütün bunlara görə Lalə Tağıyeva indi Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri deməklə yanaşı, həm də çalışdığı 229 nömrəli məktəbdə direktor müavini vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. Mən ona bundan sonra da uğurlar arzulayıram.

Yaponiyalı mütəxəssislər soğanın daha bir xeyrini üzə çıxarıblar. Rusiya mətbuatının verdiyi məlumata görə, alimlər soğanın tərkibindəki maddələrin qanla beyinə getdiyini, onun hüceyrələrini cavanlaşdırdığını və işini stimullaşdırdığını müəyyən ediblər. Nəticədə insanın yaddaşı güclənir, beyində müsbət emosiyalar artır.

***

Tərkibində fosfor olan əlavələr vurulmuş yarımfabrikatlar, hissə verilmiş ət və "fast-food"lar böyrək xəstəliyinə səbəb olur. ABŞ-ın Mayami Universitetinin alimlərinin sözlərinə görə, problemlər qida məhsullarında fosforun səviyyəsinin çox olması üzündən yaranır. İstehsalçılar yarımfabrikatların saxlanma müddətini uzatmaq üçün bəzən onlara normadan artıq fosfor qatırlar. Alimlərin sözlərinə görə, qida rasionunda fosforla bol yeməklər çox olanda böyrək onu ifraz edə bilmir və fəaliyyətində problem yaranır.

***

Alimlərin gəldikləri qənaətə görə, evdə it saxlamaq hipertoniya xəstələrin vəziyyətinə müsbət təsir edir. Tədqiqat qrupunun rəhbəri Cey Silial (Nyu-York, ABŞ) bildirib ki, yüksək qan təzyiqini normallaşdırmaq üçün hipertoniya üçün itin yanında bir neçə saat vaxt keçirmələri kifayətdir. Tibb işçiləri yüksək qan təzyiqindən əziyyət çəkən könüllülər üzərində təcrübə aparıblar. Təzyiqi salmaq üçün xəstəyə itlə ünsiyyət, yəni iti gəzdirmək, onunla oynamaq, ya da sadəcə başını tumarlamaq lazımdır. Bu, təkcə qan təzyiqini normallaşdırmır, eyni zamanda, bir neçə gün ərzində xəstənin vəziyyətini sabitləşdirir.

***

İngiltərədə aparılan tədqiqat zamanı bəlli olub ki, xallı insanlar daha gec qocalırlar. İtaliyanın "La Repubblica" qəzetində yer alan xəbərə görə, London Kral Universitetinin bir qrup alimi, Sindi Krouford, Eva Mendes və əfsanəvi udz Merilin Monro kimi qadınların da gözəlliklərinin simvolu olan xallarla bağlı apardıqları tədqiqata yaşı 18-79 arasında dəyişən və bir-birinə oxşamayan 1200 qadını cəlb ediblər. Tədqiqat nəticəsində 100-dən çox xallı olanların əzələlərinin daha gərgin, ürək və gözlərinin daha sağlam olduğu üzə çıxıb. Alimlər bu insanların yaşdılarına nisbətən ən azı 7 yaş cavan göründüklərini də sübut ediblər. Xatırladaq ki, insanların bir çoxunda təxminən 30-40 xal olur, ancaq bəzilərində bu say 600-ə qədər yüksəlir.

***

BMT ekspertləri Yerdə global iqlim dəyişikliyi ilə bağlı növbəti proqnozlarını açıqlayıblar. Rusiya mətbuatının verdiyi məlumata görə, proqnozda 2030-cu ilə iqlim dəyişikliyinə təxminən 1 milyon insanın həyatına son qoyacağı bildirilir. Bu dövrdə iqlim şəraitində baş verənlər dünya iqtisadiyyatına 157 milyard dollar zərər vuracaq.

***

Tofiq Mütəllibov: "Əbədi mahnı". Bakı, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2014. Əməkdar incəsənət xadimi Tofiq Mütəllibov (1929-1992) tanınmış şair publisist idi. O, uzun müddət "Azərbaycan gəncləri" qəzetində ədəbiyyat və incəsənət şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmış, ədəbi gəncliyə qayğısını əsirgəməmişdir. "Əbədi mahnı" kitabında T.Mütəllibovun yaradıcılığından seçmə şeirlər təqdim edilir. Bu şeirlər "Ömrümüzün zirvəsi", "Mahnı qanadlarında", "Günah kimdədir", "Yağış nağılı", "Dostluq çələngi" bölmələrində qruplaşdırılıb. Şairin qardaşı, professor Təhsin Mütəllibov kitabı "Qardaş əmanəti" adlı müqəddimə yazmışdır. Redaktoru şair-publisist Taleh Həmidir.

***

Vaqif Yusifli: "Ağacəfər Həsənli: bu dünyanın şairi". Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2014. Tənqidçi Vaqif Yusiflinin bu kitabında müasir Azərbaycan poeziyasının tanınmış şairlərindən Ağacəfər Həsənlinin keçdiyi sənət yolundan, bu yolda qazandığı uğurlardan, onun poeziyasının özəlliklərindən bəhs olunur. Kitab bir neçə bölmədən ibarətdir: "Ağacəfər Həsənlinin şair səciyyəsi", "Kənd şairi – təbiət şairi", "Müasirlik və dövrün həqiqətləri", "İlğim", "Poeziya – axtarış deməkdir". Bundan başqa, topluda şairlə müsahibə də təqdim edilir.

***

Vaqif Sultanlı: "İstiqlal sevgisi". Bakı, "Elm və təhsil", 2014. Monoqrafiyada böyük siyasi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin (1884-1955) həyatı, mühiti, ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji yaradıcılığı araşdırılmışdır. Zəngin elmi qaynaqlar əsasında yazılmış tədqiqat işində böyük siyasi xadimin Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif ölkələrində nəşr olunmuş əsərləri sistemli şəkildə təhlil cəlb olunmuşdur. Kitabın elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hüseynoğludur.

***

Esmira Fuad: "Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar" (türk dilində). İstanbul, 2014. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Fuad uzun illərdir ki, böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın yaradıcılığını təhqiq edir. Alimin Türkiyədə çap olunan bu kitabı Şəhriyarın həyatı, ədəbi çevrəsi və əsərləri haqqındadır. Kitabda Şəhriyar yaradıcılığına yeni baxış bucağından yanaşılır, onun Şərqi böyük şairi olduğu elmi ümumiləşdirmələrlə təsdiq edilir. Dr. Yusif Gədikli topluya geniş "Ön söz" yazmışdır.

***

Xanım İsmayılqızı: "Dua yağışı". Bakı, "Apostroff" MMC, 2014. Xanım İsmayılqızı ədəbiyyata 90-cı illərdə gəlib. Bir bəstəçi kimi tanınsa da, şeirdə də uğur qazana bilir. "Ağ və qara" şeir kitabının, V. Puşkinin "İlan zəhəri" tərcümə kitabının, "Kimlər keçir bu dünyadan", "Ruhun da gözü var" publisistik kitablarının müəllifidir. "Dua yağışı" şeirlər kitabında isə müəllifin müxtəlif illərdə qələmə aldığı nümunələr toplanıb.

***

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:
ANAR

Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.

Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. **Faks:** 498-55-33.

E-mail: mehemed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. **Uçot nəşr vərəqi** 5.

Şərti çap vərəqi 6,3.

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi** 191.

Lisənziya V 236.

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas
nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü**

elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

**Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.**

Çapa imzalanıb: 25.09.2014.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.

Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

İNDEKS 1012

15 Sentyabr
Bilik Günü